Journal of Athar
ISSN (E.): 2538-1830 - ISSN (P.): 1024-1647
| Vol. 46 | No. 108 | 2025 |

Analyzing the Impact of the Safavid Economic System on the Spatial Organization of Isfahan, with an Approach to the Relationship between Architecture and Urban Planning

Fatemeh Ghajari[1], **Leila Zare**[2], **Alireza Anisi**[3]

1. Researcher, Ph.D. in Architecture, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
2. Assistant Professor, Creative Economy Research Center, Islamic Azad University, West Tehran Branch, Tehran, Iran (Corresponding Author).
Email: zare.leila@wtiau.ac.ir
3. Associate Professor, Faculty Member of the Cultural Heritage and Tourism Research Institute, Tehran, Iran.

Article Ifo

https://doi.org/10.66224/Athar.1976

Pp: 93 - 115

Article Type:
Research Article

Article History:
Received: 2025-04-05
Revised: 2025-05-07
Accepted: 2025-05-12

Use your device to scan and read the article online

Athar Journal
Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:
Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: https://athar.richt.ir/

Abstract

The Safavid era stands as a pivotal period in Iranian history, ushering in fundamental transformations across the cultural, social, economic, and physical structures of Iranian cities. Among these, Isfahan, as the Safavid capital, served as a tangible manifestation of these changes, reflecting the prevailing political, social, and economic systems of its time. During this era, the city underwent significant spatial reorganization. However, the specific impact of the Safavid economic system on Isfahan's spatial structure has received comparatively less attention from researchers.This study aims to analyze and elucidate how the Safavid economic system influenced the spatial organization of Isfahan, examining the intricate connections between architecture and urban planning during this historical period. Employing a qualitative approach with a historical-analytical method, and relying on library and archival sources, this research selected Naqsh-e Jahan Square and its surrounding fabric as a case study to achieve more precise results.The findings indicate that the dominant economic patterns of the Safavid period directly influenced the formation of public spaces, the structure of bazaars, and the arrangement of urban neighborhoods. The expansion of trade networks and the development of communication and service infrastructures, spurred by Safavid economic policies, left a profound impact on Isfahan's spatial organization. The research ultimately concludes that a close and reciprocal relationship existed between the economic system and the spatial organization of Isfahan during the Safavid era. The strong interrelationship between architecture and urban planning was clearly evident in the city's spatial development, with the convergence of economic, social, and cultural dimensions playing a central role in shaping Isfahan's visual identity and spatial form.

Keywords: Economic System, Spatial Organization, Architecture and Urban Planning Relationship, Isfahan, Safavid Dynasty.

Citations: Ghajari, F., Zare, L. & Anisi, A., (2025). Analyzing the Impact of the Safavid Economic System on the Spatial Organization of Isfahan, with an Approach to the Relationship between Architecture and Urban Planning". *Atahr,* 46, 108: 93-115. https://doi.org/10.66224/Athar.1976
Homepage of this Article: https://athar.richt.ir/article-2-1976-en.html

© The Author(s) *Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

The development and transformation of urban spatial structures have always emerged from the intricate interplay of various elements, including political, social, cultural, and economic factors. Within the long and rich history of Iranian urbanism, the Safavid era stands as the most protracted period of Islamic rule in Iran. During this time, an economic system fundamentally anchored in international trade, artisanal industries, and agriculture played a decisive role in shaping the spatial organization of cities. Among these, Isfahan, as the Safavid capital, provides a striking exemplar of this reciprocal influence on both its architecture and urban planning (Shourmij, 2025:110).Isfahan's spatial structure during this period was profoundly shaped by the economic policies of Shah Abbas I and the consequential shifts arising from the concentration of capital and resources within the city. This organization was meticulously designed to meet the economic, political, and religious demands of the era, leading to the formation of urban spaces within a coherent and purposeful network. This network comprised interconnected bazaars, caravanserais, public squares, distinct neighborhoods, and significant religious and governmental complexes. This spatial configuration was a direct manifestation of an authoritarian and centralized economic model, brought to fruition through the specific fiscal, commercial, and security policies characteristic of the Safavid period (Hanayi et al., 2021:22).While numerous scholarly works in the history of Iranian urban planning and Safavid architecture have explored various physical and spatial dimensions of Isfahan, there has been comparatively less analytical-historical investigation, within a robust theoretical framework, into how the Safavid economic system and the economic policies of Shah Abbas I specifically impacted the city's spatial organization and its relationship with the broader architectural and urban planning structures.The significance of this research lies in its potential to illuminate the intricate reciprocal interaction between economics and space within a historical context like the Safavid era. This understanding can not only contribute to re-identifying the spatial identity of Iran's historical cities but also offer a valuable paradigm for contemporary urban design processes, particularly in harnessing indigenous and historical capacities.Research Objectives and Hypothesis,The overarching objective of this research is to elucidate the manner in which the Safavid economic system influenced the spatial organization of the city of Isfahan and to analyze its intrinsic connections with the architectural and urban planning structures of the Safavid period.The primary research question guiding this study is: How did the spatial organization of Isfahan correlate with the economic policies of Shah Abbas I's era.The research hypothesis posits that the Safavid economic system, fundamentally driven by international trade, artisanal industries, and agriculture, led to the formation of a coherent and purposeful spatial organization in Isfahan. This was achieved through the concentration of capital and resources within the city and the implementation of Shah Abbas I's economic policies, all of which were intimately linked with the prevailing architectural and urban planning patterns of the Safavid period.

Discussion and Analysis

During the Safavid period, driven by population growth, the city of Isfahan expanded significantly from its traditional core, the Old Square (Meydan-e Kohneh), southward towards the Naqsh-e Jahan

Square and the southern gardens. The primary axis of urban progression ran from north to south, crossing the Zayandeh Roud river and extending to the Hezar Jarib garden in the city's southwest. This vital artery served as the city's backbone and the main route for the spice trade and other goods. Along this axis, man-made and natural elements were strategically positioned, with residential areas and governmental buildings gradually emerging around it. The physical form of the city during this time relied on a central nucleus at the Old Square and a linear axis extending southward.With Isfahan's establishment as the capital in (1596-97 CE), major transformations in the city's spatial structure began. The city's structure in this period featured two main cores and two primary axes: the initial core at the Old Square and the new core at Naqsh-e Jahan Square. Naqsh-e Jahan Square gradually superseded the Old Square as the city's governmental and commercial heart. New architectural and functional elements progressively developed around this new central space. The novel spatial composition was designed as a rectangular square, measuring 505 meters by 160 meters, featuring uniform two-story facades. Diverse governmental, religious, cultural, and commercial functions were strategically located around the square. Among the most significant surrounding structures were the Shah Mosque, Sheikh Lotfollah Mosque, Ali Qapu Palace, Qaysariyyeh Portal, and numerous bazaars, including the Qaysariyyeh Bazaar.The development of Naqsh-e Jahan Square unfolded in three distinct phases:Phase One (1590 CE), The square was initially established for recreational purposes, hosting military displays and state ceremonies.Phase Two (from 1602 CE): The square evolved into a commercial hub, strategically designed to counterbalance the influence of the old bazaar.Phase Three (from 1611 CE),The square became dedicated primarily to state ceremonies, festivities, and royal rituals.From an economic perspective, the Timurid period witnessed a flourishing of trade, facilitated by the construction of qanats (underground aqueducts), the collection of direct taxes, and the reduction of road tolls and goods tariffs. Distinct features of this era included Timur's invasions and plundering of adjacent territories, along with urban expansion towards the south, adjacent to fortresses and city gates.In contrast, during the Safavid era, economic policies focused on securing trade routes and establishing caravanserais, bolstering commerce, and revitalizing maritime routes following Magellan's circumnavigation of the Cape of Good Hope in Southern Africa. Export commodities like silk, carpets, spices, pearls, and turquoise, alongside imported English textiles, tin, and almonds, played crucial roles in economic exchanges. This period also saw the relocation of the capital from Qazvin to Isfahan and the creation of new neighborhoods, such as New Julfa in the southwest and Chahar Bagh along the city's main axis.The construction of Chahar Bagh Avenue as a vital connective artery between the Zayandeh Roud and Chahar Bagh-e Abbasi, the erection of bridges, and the relocation of Armenian and other diverse populations to stimulate the silk trade were all integral to Safavid economic and urban policies. Furthermore, this era was marked by a significant accumulation of production and value-added goods, the strengthening of guilds, the regulation of specific taxes like "khums" and land taxes "tiyuldari ", and a notable expansion of religious and educational endowments "waqf".

Conclusion

Isfahan, as the capital of the Safavid Empire during its zenith (1501-1721 CE), stands as an

outstanding example of the profound integration of economic systems, urban planning, and cohesive architecture in the history of both Iranian and Islamic urban development. In this pivotal era, the city's economic structure was firmly anchored by three core components: advanced agriculture, sophisticated artisanal crafts, and dynamic international trade.The strategic utilization of the Zayandeh Roud river's complex irrigation network and its secondary channels, known as "Madiha," combined with a remarkably efficient and contemporary water management system, enabled large-scale agricultural production. This intricate water network was not just an economic engine but also an intrinsic part of the city's spatial layout, playing a significant role in the organization of its various neighborhoods.In the commercial sphere, covered bazaars and their surrounding caravanserais, meticulously designed with orderly, axis-based layouts, functioned as vital centers for commodity exchange and social interaction. These structures were crucial in connecting Isfahan to major trade routes, facilitating the export of high-value goods like silk, carpets, and metalwork to markets in Europe and India. Among these, the Qaysariyyeh Bazaar, with its orthogonal and highly organized structure, particularly exemplified the city's economic centrality and its deep connection to both the livelihoods and social fabric of its inhabitants.From an urban planning perspective, Safavid Isfahan was conceived following the model of the ideal Islamic city, with a strong emphasis on symmetry, spatial hierarchy, and visual unity. Naqsh-e Jahan Square, serving as the city's vibrant heart, masterfully accommodated four key functions: political (Ali Qapu Palace), religious (Sheikh Lotfollah Mosque), economic (the Grand Bazaar), and social (the public plaza itself). Furthermore, the Chahar Bagh-Si-o-seh Pol axis, besides linking the royal gardens, played a critical role in water distribution through its network of underground channels, underscoring the multifunctional genius of Safavid urban design.Regarding water management, engineering marvels like the Si-o-seh Pol and Khaju Bridges, equipped with adjustable sluice gates, effectively acted as regulatory dams, aiding in the seasonal distribution of water across the city's intricate network.Ultimately, Safavid architecture in Isfahan was a vivid manifestation of the ruling power, and alongside the city's economic structure and spatial organization, it forged a seamless and integrated system. The profound and explicit connection between architecture and urban planning is distinctly evident across every spatial component of the city, cementing Isfahan's legacy as a paramount example of holistic urban development.

Acknowledgments

We extend our special gratitude and appreciation to the esteemed reviewers whose invaluable guidance and insightful comments significantly enriched this research and played a crucial role in the development of this paper. Our thanks also extend to the anonymous reviewers of the journal.

Author Contributions

The authors declare equal contributions to this research.

Conflict of Interest

This research paper is an independent study conducted without any institutional financial support. The authors currently declare no conflict of interest.

فصلنامهٔ علمی اثـر
شـاپای چاپـی: ۱۶۴۷-۱۰۲۴ - شـاپای الکترونیکـی: ۱۸۳۰-۲۵۳۸
| سـال ۴۶ | شـمارهٔ ۱۰۸ | ۱۴۰۴ |

واکاوی تأثیرات نظام اقتصادی صفوی بر سازمان‌دهی فضایی شهر اصفهان با رویکرد ارتباط معماری و شهرسازی

فاطمه قجری[I]، لیلا زارع[II]، علیرضا انیسی[III]

I. پژوهشگر دکترای معماری، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
II. استادیار مرکز تحقیقات اقتصاد خلاق، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: zare.leila@wtiau.ac.ir
III. دانشیار پژوهشکدهٔ ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

https://doi.org/10.66224/Athar.1976

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۱۵-۹۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۷
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۱۸
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳

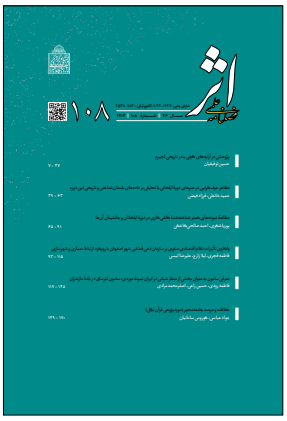

فصلنامهٔ علمی اثر
نشریهٔ پژوهشکدهٔ ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:
پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری

چکیده

دورهٔ صفوی به‌عنوان یکی از ادوار مهم و برجسته در تاریخ ایران، تحولات بنیادینی را در ساختارهای فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی شهرهای ایران رقم‌زد. در این‌میان، شهر اصفهان که در جایگاه پایتخت صفویان قرار داشت، تجلی‌گاه عینی این تحولات و بازتاب‌دهندهٔ نظام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حاکم در آن عصر به‌شمار می‌آید. این شهر در دوران مذکور، تغییرات شگرفی را در سامان‌دهی فضایی خود تجربه نمود؛ با این‌وجود، بررسی نحوهٔ تأثیرگذاری نظام اقتصادی صفوی بر ساختار فضایی اصفهان در مقایسه با دیگر ابعاد، کمتر موردتوجه محققان قرارگرفته است. پژوهش حاضر قصد دارد، به تحلیل و تبیین نحوهٔ تأثیرگذاری نظام اقتصادی صفوی بر سازمان فضایی شهر اصفهان از رهگذر بررسی پیوندهای میان معماری و شهرسازی در این دورهٔ تاریخی بپردازد. این تحقیق با رویکرد کیفی و روش تاریخی-تحلیلی و با اتکا به منابع کتابخانه‌ای و اسنادی انجام‌شده است. به‌منظور دستیابی به نتایج دقیق‌تر، میدان نقش‌جهان و بافت پیرامونی آن به‌عنوان مطالعهٔ موردی برگزیده شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که الگوهای اقتصادی حاکم در این دوره به‌صورت مستقیم بر شکل‌گیری فضاهای عمومی، ساختار بازارها و نحوهٔ استقرار محلات شهری اثرگذار بوده است. گسترش شبکه‌های تجاری و توسعهٔ زیرساخت‌های ارتباطی و خدماتی در سایهٔ سیاست‌های اقتصادی صفوی، تأثیرات عمیقی بر سازمان فضایی شهر اصفهان به‌جا گذاشت. نتیجهٔ نهایی تحقیق حاکی از آن است که میان نظام اقتصادی و سازمان فضایی شهر اصفهان در دورهٔ صفویه، ارتباطی تنگاتنگ و متقابل برقرار بوده است. هم‌پیوندی میان معماری و شهرسازی در فرآیند فضاسازی‌های شهری کاملاً مشهود بوده و همگرایی ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در شکل‌دهی به هویت بصری و فرم فضایی شهر اصفهان، نقشی محوری ایفا کرده است.

کلیدواژگان: نظام اقتصادی، سازمان‌دهی فضایی، ارتباط معماری و شهرسازی، اصفهان، صفویه.

ارجاع به مقاله: قجری، فاطمه، زارع، لیلا، و انیسی، علیرضا، (۱۴۰۴). «واکاوی تأثیرات نظام اقتصادی صفوی بر سازمان‌دهی فضایی شهر اصفهان با رویکرد ارتباط معماری و شهرسازی». اثر، ۴۶ (۱۰۸): ۹۳-۱۱۵. https://doi.org/10.66224/Athar.1976
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: https://athar.richt.ir/article-2-1976-fa.html

© The Author(s)
OPEN ACCESS
حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. ۱۴۰۴ © ناشر این مقاله، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری است.
این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفادهٔ غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

مقدمه

تکوین و تحول ساختار فضایی شهرها همواره در تعامل با عوامل مختلفی همچون مؤلفه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شکل‌گرفته است. درمیان ادوار تاریخ شهرسازی ایران، دورهٔ صفویه به‌عنوان طولانی‌ترین دورهٔ حکومتی در تاریخ ایران در دوران اسلامی به‌شمار می‌آید که در آن، نظام اقتصادی مبتنی‌بر تجارت بین‌المللی، هنرهای صناعی و کشاورزی، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌دهی به سازمان فضایی شهرها ایفا نمود. در این‌میان، شهر اصفهان به‌عنوان پایتخت صفویان، نمونهٔ بارزی از این تأثیر متقابل را در عرصهٔ معماری و شهرسازی عرضه داشته است (شورمیج، ۱۴۰۴: ۱۱۰). ساختار فضایی اصفهان در این دوره، تحت‌تأثیر سیاست‌های اقتصادی «شاه‌عباس اول» و تحولات ناشی از تمرکز سرمایه و منابع در این شهر، به‌گونه‌ای سازمان یافت که برپایهٔ نیازهای اقتصادی، سیاسی و مذهبی دوره، شکل‌گیری فضاهای شهری در قالب شبکه‌ای منسجم و هدفمند از بازارها، کاروان‌سراها، میدان‌ها، محله‌ها و مجموعه‌های مذهبی و حکومتی را رقم‌زد. این ساختار فضایی متأثر از الگوی اقتدارگرا و تمرکزگرای اقتصادی بود که به‌واسطهٔ سیاست‌های مالی، تجاری و امنیتی خاص دورهٔ صفوی، تحقق یافت (حنایی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۲). مطالعات متعددی در حوزهٔ تاریخ شهرسازی ایران و معماری دورهٔ صفوی به بررسی ابعاد مختلف کالبدی و فضایی شهر اصفهان پرداخته‌اند؛ با این‌حال، نحوهٔ اثرگذاری نظام اقتصادی صفویه و سیاست‌های اقتصادی دورهٔ شاه‌عباس اول بر سازمان‌دهی فضایی شهر اصفهان و ارتباط آن با ساختار معماری و شهرسازی، کمتر به‌صورت تحلیلی-تاریخی و در قالب یک چارچوب نظری منسجم مورد واکاوی قرارگرفته است. اهمیت این پژوهش از آن‌جهت است که شناخت نحوهٔ تعامل متقابل میان اقتصاد و فضا در بستری تاریخی مانند صفویه، می‌تواند ضمن بازشناسی هویت فضایی شهرهای تاریخی ایران، الگویی مفید برای فرآیندهای طراحی شهری معاصر در زمینهٔ بهره‌برداری از ظرفیت‌های بومی و تاریخی فراهم آورد. هدف کلی پژوهش، تبیین نحوهٔ اثرگذاری نظام اقتصادی صفویه بر سازمان فضایی شهر اصفهان و تحلیل پیوندهای آن با ساختار معماری و شهرسازی دورهٔ صفوی و اهداف جزئی آن، بررسی شاخص‌ها و مؤلفه‌های مؤثر بر نظام اقتصادی صفویه، شناسایی سازوکارهای ارتباط نظام اقتصادی با الگوهای معماری و شهرسازی در شهر اصفهان است.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: پرسش‌های اصلی پژوهش عبارتنداز: مهم‌ترین شاخص‌ها و مؤلفه‌های مؤثر در نظام اقتصادی صفویه کدام‌اند؟ نظام اقتصادی صفویه چگونه موجب شکل‌گیری ساختار فضایی ویژه در شهر اصفهان شد؟ ارتباط میان سازمان فضایی شهر اصفهان باسیاست‌های اقتصادی عصر شاه‌عباس اول به چه صورت بوده است؟ الگوهای معماری و شهرسازی در دورهٔ صفویه چگونه تحت‌تأثیر سازوکارهای اقتصادی شکل‌گرفته‌اند؟ فرضیهٔ پژوهش، نظام اقتصادی صفویه مبتنی‌بر تجارت بین‌المللی، هنرهای صناعی و کشاورزی، ازطریق تمرکز سرمایه و منابع در اصفهان و سیاست‌های اقتصادی شاه‌عباس اول، موجب شکل‌گیری سازمان فضایی منسجم و هدفمند در شهر اصفهان شده که در ارتباط تنگاتنگ با الگوهای معماری و شهرسازی دورهٔ صفوی بوده است.

روش پژوهش: این پژوهش، ازنظر رویکرد کیفی و ازنظر روش، تاریخی-تحلیلی می‌باشد و مبتنی‌بر متون تاریخی و تخصصی، اسناد مکتوب و ساختارهای فضایی و الگوهای کالبدی در دورهٔ صفویه است و داده‌ها به‌صورت کتابخانه‌ای، گردآوری‌شده است؛ در بخش نخست، ویژگی‌ها و شاخص‌های نظام اقتصادی صفویه و ساختار فضایی شهر اصفهان در دورهٔ مذکور به‌صورت توصیف و در بخش دوم، نحوهٔ تعامل و ارتباط میان نظام اقتصادی و سازمان فضایی و معماری-شهرسازی شهر اصفهان تحلیل گردیده است. این پژوهش ازنظر نتایج، کاربردی است و یافته‌های آن می‌تواند در تدوین راهبردهای طراحی شهری ایران مورداستفاده قرار گیرد.

پیشینهٔ پژوهش

پژوهش‌های متعددی درزمینهٔ نظام اقتصادی و سازمان‌دهی فضایی اصفهان در دورهٔ صفویه به‌صورت جداگانه و بدون درنظرگرفتن تأثیر این دو مؤلفه بر یک‌دیگر انجام‌شده است که اغلب به‌روز نمی‌باشند. «خالقیان» و همکاران در مقالهٔ «قوانین و مقررات تأثیرگذار بر ماندگاری معماری و شهرسازی دوران صفوی» نشان می‌دهند

که عوامل مؤثر بر ماندگاری معماری و شهرسازی در دورهٔ صفوی تابع عوامل متعددی بوده است؛ این عوامل در چهار دستهٔ کلی دسته‌بندی‌شده‌اند: ۱. عوامل فرهنگی و اجتماعی، ۲. عوامل اقتصادی، ۳. عوامل نظامی و امنیتی، ۴.عوامل معماری و شهرسازی. قوانین و مقررات این دوره که حاصل این عوامل هستند، سبب ماندگاری معماری و شهرسازی این دوره در طول قرن‌ها می‌شوند (خالقیان و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۵۰). «احسانی» و همکاران در مقالهٔ «تغییرات نهادی در نظام اقتصادی ایران در دورهٔ شاه‌عباس اول صفوی و تأثیر آن بر فعالیت‌های تجاری (با تکیه‌بر آرای داگلاس نورث)» بیان می‌کند که شاه‌عباس با ایجاد امنیت و مرکزیت سیاسی، باعث رونق تجارت و شکوفایی کوتاه‌مدت شد. اما به‌دلیل موانع نهادی که شامل، انحصارات گستردهٔ دولتی (به‌ویژه ابریشم)، سیاست خاصه‌سازی، عدم تعریف کارای حقوق مالکیت و محدودیت‌های غیررسمی (ایدئولوژی مذهبی، ایستایی فناوری)، این تحولات به رشد پایدار بلندمدت اقتصادی منجر نشد. دخالت وسیع دولت در اقتصاد، مانع رشد بخش خصوصی و تجار مستقل شد. حکومت صفوی نمونه‌ای از «دولت استثمارگر» تلقی شده است (احسانی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۶۰). «قلی‌پور» و همکاران در مقالهٔ «بازنمود اصول مکتب اصفهان در معماری و شهرسازی دوران صفویه در اصفهان» بیان می‌کند که اصول مکتب اصفهان در معماری و شهرسازی دورهٔ صفوی در اصفهان بازنمود یافته‌اند. این مکتب که حاصل فعالیت‌های فلسفی، فقهی و هنری قرن هفدهم و اوایل هجدهم میلادی، به‌خصوص در اصفهان بوده و ریشه در حکمت ایرانی، تشیع اشراقی و عرفان دارد، تأثیر عمیقی بر باغ سازی، معماری و شهرسازی ایران گذاشته است (قلی‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۰).

«ظفریان» و همکاران در مقالهٔ «عوامل مؤثر بر توسعهٔ اقتصاد شهری اصفهان در دورهٔ صفویه» نشان می‌دهد که عواملی نظیر تراکم جمعیت، توسعهٔ زیرساخت‌های حمل‌ونقل مناسب و عناصر شهرسازی مناسب، تأثیر بسزایی در توسعهٔ اقتصاد شهری اصفهان در دورهٔ صفوی داشته‌اند. این عوامل توسط شاه‌عباس و همکارانش به‌صورت هوشمندانه ترکیب شدند (ظفریان و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۸۲). «هاشم‌زاده» و همکاران در مقالهٔ «تحلیلی بر مهاجرت و اسکان خانوار ارامنه در حومهٔ اصفهان دورهٔ صفوی، نمونهٔ پژوهشی منطقهٔ لنجان «نتایج تحقیق شامل بررسی تاریخچهٔ مهاجرت ارامنه به منطقهٔ لنجان در دورهٔ صفویه می‌باشد. دلایل اصلی که عمدتاً فشارهای مذهبی و اقتصادی بوده است، چگونگی سکونت و استقرار آن‌ها و نقش آن‌ها در اقتصاد منطقه و دولت صفوی از طریق فعالیت‌هایی مانند کشاورزی، به‌ویژه برنج‌کاری، هنرهای صناعی و بازرگانی و همچنین سازمان‌دهی اجتماعی و نحوهٔ زندگی آن‌ها می‌باشد. حضور ارامنه تأثیر قابل‌توجهی بر توسعهٔ اقتصادی و اجتماعی منطقهٔ لنجان داشته است (هاشم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۰۵). «علیمرادی» و همکاران در مقالهٔ «تحلیل آموزه‌های شهرسازی در شکل‌گیری کالبد شهر (مطالعهٔ موردی: دورهٔ صفویه، شهر اصفهان)» تأثیر جهان‌بینی اسلامی (با مفاهیمی مانند: عبور از واقعیت به مجاز، استفاده از طبیعت برای ایجاد حس مکان، وحدت در کثرت، پیوستگی فضایی) در شکل‌گیری کالبد شهر دورهٔ صفویه تبلوریافته است. در نظام شهرسازی صفویه، تداوم و پیوستگی تاریخی برمبنای ارتقای ساختار فضایی شهرهای دوره‌های پیشین (مانند: ارتقای الگوی باغ ایرانی به چهارباغ یا ارتقای جایگاه مراسم آئینی) دیده می‌شود. نظام شهرسازی صفویه بر مبنای کمال‌گرایی و دستیابی به شهر آرمانی (مانند باغ‌شهر اصفهان) شکل‌گرفته است که متأثر از اندیشهٔ شیعی-ایرانی و فلسفهٔ اشراق بوده و برپایهٔ الگوی باغ ایرانی و نظم مادی و کیهانی استوار است (علیمرادی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۰). ظفریان و همکاران در مقالهٔ «تأثیر تجارت بر «اقتصاد شهری» اصفهان در عصر شاه‌عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ق)» نشان می‌دهد که سیاست‌ها و اقدامات تجاری شاه‌عباس در شکوفایی اقتصاد شهری اصفهان نقش عمده‌ای داشته است. این اقدامات باعث رونق تجارت و توسعهٔ نظام اقتصاد شهری اصفهان شد. این مطالعه با تمرکز بر سه جنبهٔ اصلی از سیاست‌های تجاری شاه‌عباس انجام‌شده است، تأمین امنیت، به خدمت گرفتن و حمایت از تجار ارمنی و گسترش عناصر شهری است (ظفریان و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۰).

«لطیفی» و همکاران در مقالهٔ «بررسی تطبیقی عناصر سازمان فضایی شهر ایرانی در دورهٔ صفویه و قاجاریه» از ۳۸ عنصر سازمان فضایی شهر ایرانی، ۲۶ عنصر در هر دو دورهٔ صفویه و قاجاریه وجود داشته و دارای اهمیت بوده‌اند. عناصر مهم مشترک در هر دو دوره شامل: باغ، عناصر طبیعی (رودخانه)، گرمابه، آب‌انبار، بازار، میدان،

محلـه، مراکـز مذهبـی، مدرسـه، خیابـان، ارگ، کاخ، دروازه، سـاختمان‌های اداری، بـرج و بـارو و خنـدق، مهمان‌سـرا و کاروان‌سرا است. عناصر دیگری ماننـد: آرامـگاه، دارالحکومـه، کتابخانـه، سفارتخانه، گمـرک، دارالفنـون، تیمچـه، زیارتـگاه در شـکل‌گیری سـازمان فضایـی شـهر در ایـن دو دوره اهمیـت کمتـری داشـته‌اند (لطیفـی و همـکاران، ۱۳۹۶: ۷۵). «یوسف‌نیا» در مقالـهٔ «بررسـی عوامـل بالندگـی اقتصـادی ایـران در عصـر شـاه‌عباس اول صفـوی» بیـان می‌کنـد کـه شـاه‌عباس اول بـا اقداماتـی نظیـر: ایجـاد ثبـات سیاسـی و امنیـت داخلـی، تمرکـز قـدرت، توسـعهٔ راهـداری و کاروان‌سراها، و توجـه ویـژه بـه تجـارت خارجـی (به‌خصـوص ابریشـم) و اسـتفاده از نیـروی کارآمـد ارامنـه، توانسـت بـه شـکوفایی اقتصـادی و اقتـدار سیاسـی در عصـر خـود دسـت‌یابد. او پـس از غلبـه بـر دشـمنان و بازپس‌گیـری مناطـق کلیـدی، برنامه‌هایـی را بـرای توسـعهٔ اقتصـادی ایـران اجـرا کـرد کـه بـه رشـد تجـارت و اقتصـاد منجـر شـد. امنیـت راه‌هـا در عصـر شـاه‌عباس اول بـا سـخت‌گیری برقـرار شـد، امـا ممکـن اسـت در دوره‌هـای بعـد بـا ضعـف دولـت کاهش‌یافتـه باشـد. احـداث کاروان‌سراها و ایجـاد نظـم درراه‌هـا بـه افزایـش تـردد تجـار و سـیاحان و همچنیـن افزایـش درآمـد دولـت منجـر شـد. انحصـار دربـاری تجـارت ابریشـم توسـط شـاه‌عباس اول، سـرمایهٔ دولتـی را افزایـش داد؛ امـا ممکـن اسـت روحیـهٔ تجـارت پیشـگی بازرگانـان ایرانـی را تضعیـف کـرده باشـد. کوچانـدن ارامنـهٔ جلفـا علاوه‌بـر هـدف نظامـی، اهـداف اقتصـادی مهمـی نیـز داشـت و نیـروی ارامنـه به‌دلیـل آشـنایی بـا فـن تجـارت و روابـط بین‌المللـی، نقـش مهمـی در رشـد بازرگانـی و ورود ثـروت بـه کشـور ایفـا کردنـد (یوسـف‌نیا، ۱۳۹۳: ۱۶۲). باتوجه‌بـه این‌کـه اکثـر پژوهش‌هـای پیشـین، بـه مقولـهٔ نظـام اقتصـادی یـا سـازمان‌دهی فضایـی پرداخته‌انـد، کمتـر بـه ارتبـاط متقابـل و تعامـل میـان ایـن دو مؤلفـهٔ بنیادیـن پرداخته‌انـد و تأثیـر ایـن دو عامـل بـر یـک‌دیگر جنبـهٔ نـوآوری پژوهـش پیش‌رو می‌باشـد؛ ایـن پژوهـش درصـدد اسـت بـا ارائـه تحلیلـی یکپارچـه و تطبیقـی، شـکاف موجـود در ادبیـات موضـوع را پوشـش دهـد و بـه پرسـش‌های پژوهـش پاسـخ داده شـود.

مبانی نظری

در ایـن بخـش، مبانـی نظـری مرتبـط بـا هـر یـک از سـه متغیـر موضـوع پژوهـش، نظـام اقتصـادی، سـازمان‌دهی فضـای شـهری و ارتبـاط معمـاری و شهرسـازی بـا نظـام اقتصـادی ایـن دوره، در قالـب چارچوبـی مفهومـی تبییـن می‌گـردد.

نظام اقتصادی صفوی

نظـام اقتصـادی صفـوی (۱۱۳۳-۹۰۶ ق) مبتنـی‌بـر سـه رکـن اصلـی، تجـارت بین‌المللـی (به‌ویـژه ابریشـم)، کشـاورزی پیشـرفته (بـا سیسـتم قنات‌هـای پیچیـده)، و هنرهـای صناعـی (فـرش، فلزکاری، و کاشـی‌کاری) اسـتوار بـود (Emami, 2016). ایـن سـه رکـن نه‌تنهـا ثـروت را متمرکـز می‌کـرد، بلکـه به‌عنـوان محـرک اصلـی برنامه‌ریـزی شـهری عمـل می‌نمـود؛ بـرای مثـال، موقعیـت اصفهـان به‌عنـوان پایتخـت شـاه‌عباس اول، به‌عنـوان «گـره ارتباطـی» در شـبکهٔ تجـاری آسـیا، مسـتلزم طراحـی فضاهایـی ماننـد کاروان‌سراها و بازارهـای سرپوشـیده بـود کـه نیازهـای اقتصـادی و امنیتـی را پاسـخ می‌دادنـد (Falahat & Shirazi, 2014). تحقیقـات نشـان می‌دهـد، کـه سـاختار اقتصـادی بـر شـکل‌گیری فضـای شـهری تأثیرگـذار بـوده و اقتصادهـای تخصصـی (ماننـد شـهرهای صنعتـی) نسـبت بـه اقتصادهـای متنـوع، کارایـی کمتـری در اسـتفاده از زمیـن شـهری دارنـد (Peng et al., 2017). ایـن امـر ناشـی از تمرکـز نامتـوازن فعالیت‌هـای اقتصـادی در مناطـق خـاص اسـت کـه منجـر بـه گسـترش افقـی شـهرها و کاهـش تراکـم مؤثـر می‌شـود. در مقابـل، شـهرهای بـا اقتصـاد متنـوع (ترکیبـی از صنعـت، خدمـات و فنـاوری) از الگـوی چنـد مرکـزی بهـره می‌برنـد کـه هماهنگـی بهتـری بیـن کاربری‌هـای زمیـن و نیازهـای اقتصـادی ایجـاد می‌کنـد (Lu et al., 2024). زیرسـاخت‌های اقتصـادی نه‌تنهـا به‌عنـوان ابزارهـای توسـعه، بلکـه به‌عنـوان عوامـل شـکل‌دهندهٔ کالبـد شـهر عمـل می‌کننـد. رویکردهـای نویـن ماننـد برنامه‌ریـزی مبتنـی‌بـر خدمـات اکوسیسـتم[1] در پایـداری (Artmann et al., 2017) و طراحـی سیسـتم‌های شـهری هوشـمند (Issa Zadeh & Garay-Rondero, 2023) بـر نیـاز بـه ادغـام سه‌گانهٔ «دسترسـی فضایـی»، «کارایـی اقتصـادی» و «انعطاف‌پذیـری اکولوژیـک» در مدیریـت فضاهـای تجـاری تأکیـد دارنـد. طراحـی فضاهـای پایـدار شـهری براسـاس منابـع مالـی، محلـی و موقوفـات، ضمـن ایجـاد تعامـل بیـن اقتصـاد و معمـاری، پایـداری شـهری را تقویـت می‌کنـد (Kılkış et al., 2024).

جاده‌ها و مسیرهای ارتباطی اصلی، باعث افزایش تعامل بین مناطق مختلف و رشد فضاهای شهری در نقاط استراتژیک می‌شوند. جاده‌های اصلی با بهبود اتصال مناطق روستایی و شهری، دسترسی به بازارهای جدید را تسهیل می‌کنند (Qi et al., 2024).

بررسی جمعیت و شناخت تغییرات آن در دورهٔ شاه‌عباس اهمیت داشته، زیرا بین جمعیت و نظام اقتصادی رابطه‌ای دوسویه برقرار است و تنش بین جمعیت و منابع، از مسائل اصلی علم اقتصاد است. گرچه اطلاعات دقیقی از میزان رشد جمعیت در دورهٔ صفوی وجود ندارد، اما به‌رغم تلاش‌های شاه‌عباس، جمعیت ایران افزایش چشمگیری نداشت. «شاردن»، قلت جمعیت در ایران عصر صفوی را معلول زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و طبیعی ایران‌زمین قلمداد می‌کند (شاردن، ۱۳۳۶: ۲۱/۴-۱۷). «مالتوس» در نخستین مقالهٔ خود دربارهٔ جمعیت نوشت، جمعیت سریع‌تر از منابع موجود رشد می‌کند و افزایش جمعیت را، باعث کندی توسعهٔ اقتصادی در بلندمدت قلمداد می‌کرد (نورث، ۱۳۷۹: ۲۵). درنتیجه، می‌توان تعمیم‌داد که قلت جمعیت در این دوره احتمالاً باعث رشد و توسعهٔ اقتصادی شده است.

در تحلیل نظام اقتصادی صفویه و تأثیر آن بر سازمان فضایی شهرها، اندیشمندان و تاریخ‌نگاران اقتصادی متعددی به بررسی سازوکارهای مالی و سیاست‌های اقتصادی آن دوره پرداخته‌اند. «رودولف متی»[۲] در پژوهش‌های خود به انحصار تجارت ابریشم توسط دولت صفوی اشاره دارد و بیان می‌کند که این انحصار منجر به تضعیف بخش خصوصی و استقلال تجار داخلی شد. او تأکید دارد که سیاست‌های سخت‌گیرانهٔ مالی و نظارت مستقیم حکومت صفوی بر تجارت خارجی و بازار داخلی، رشد پایدار اقتصادی را محدود و اقتصاد را وابسته به ارادهٔ سیاسی دربار ساخت (Matthee, 1999). «سیوری»[۳]، نظام اقتصادی صفویه را نمونه‌ای از «سرمایه‌داری دولتی» می‌داند که در آن، حکومت مرکزی با انحصار تجارت و تمرکز سرمایه در پایتخت، از درآمدهای حاصل برای توسعهٔ زیرساخت‌های شهری و گسترش فضاهای عمومی همچون میدان‌ها، بازارها و کاروان‌سراها بهره‌برداری می‌کرد؛ به اعتقاد او، این الگو سبب شد که توسعهٔ کالبدی شهرها به‌شدت تابع ارادهٔ سیاسی و اقتصادی حکومت باشد (Savory, 1980). «جان فوران»[۴]، در چارچوب تحلیل تاریخی اقتصادهای آسیایی، اقتصاد صفوی را نمونه‌ای از تجارت سلطنتی معرفی می‌کند. به اعتقاد وی، درآمد حاصل از تجارت انحصاری ابریشم و سایر کالاهای ارزشمند در نمایش قدرت سیاسی ازطریق معماری باشکوه و توسعهٔ شهری در اصفهان و دیگر شهرهای بزرگ مصرف می‌شد (Foran, 1993). «ویلم فلور»[۵]، در مطالعات خود بر نظام مالیاتی صفوی تمرکز دارد. او نظام مالیاتی این دوره را متکی‌بر مالیات‌های مستقیم (خراج) و غیرمستقیم (تمغا و باج) می‌داند که بخش عمده‌ای از آن صرف احداث و نگه‌داری فضاهای عمومی، پل‌ها، میدان‌ها و مدارس می‌شد (Floor, 2000). «متی»، نظریهٔ «سیوری»، دربارهٔ «انحصار کامل» دولت بر ابریشم را زیرسؤال می‌برند. اسناد بازرگانان هلندی و انگلیسی نشان می‌دهد که بخشی از تجارت ابریشم بنادر جنوبی (مثل بندرعباس) توسط شرکت‌های اروپایی و تجار محلی کنترل می‌شد و دولت صفوی بیشتر نقش تنظیم‌گر مالیاتی را ایفا می‌کرد (Zarinebaf-Shahr, 2001). برمبنای دیدگاه این نظریه‌پردازان می‌توان نتیجه گرفت که نظام اقتصادی صفویه، متکی‌بر انحصار تجاری، کنترل مالی و تمرکز سرمایه در پایتخت بود و این ویژگی‌ها، به‌شکلی مستقیم و عمیق بر سازمان فضایی شهرها، طراحی میدان‌ها، بازارها، مسیرهای تجاری و معماری شهری اثرگذار بوده است.

از اتفاقات مهم اقتصادی در زمان صفوی می‌توان به ضرب سکه به‌نام «شاه اسماعیل یکم» در سال ۹۱۶ ق.، آغاز روابط تجاری ایران و انگلیس در سال ۹۶۷ ق.، شروع رونق صادرات و واردات در سال ۹۹۶ ق.، کاهش مالیات و ترویج پول عباسی در سال ۹۹۹ ق. و انتقال ارامنهٔ جلفا به اصفهان برای تجارت در سال ۱۰۵۵ ق. اشاره داشت (پاکزاد، ۱۴۰۰: ۳۸۰-۳۷۸). براساس مطالعات انجام‌شده، شاخص‌ها و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر نظام اقتصادی صفویه در جدول ۱ نمایش داده شده است.

سازمان‌دهی فضای شهری

سازمان‌دهی فضایی شهر اصفهان در دورهٔ صفویه به‌عنوان الگویی بی‌نظیر از تلفیق سیاست‌های اقتصادی

جدول ۱: شاخص‌ها و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر نظام اقتصادی صفویه
Table 1: Indicators and Influential Components of the Safavid Economic System

ردیف	شاخص‌های اقتصادی	مؤلفه‌های تأثیرگذار بر نظام اقتصادی
۱	حجم تجارت بین‌المللی (به‌ویژه ابریشم و فلزات)	حق انحصاری دولت
۲	تعداد کاروان‌سراها و بازارهای سرپوشیده (مانند بازار قیصریه)	بازار جهت فضای معامله تجار و کاروان‌سراها جهت اسکان تجار
۳	نمایش قدرت از طریق معماری، بناهایی مانند عالی‌قاپو و مسجد شاه، هم کارکرد سیاسی و هم نماد رفاه اقتصادی	مداخلات و تأثیرات نهادهای مذهبی در نظام اقتصادی، وقف زمین‌های کشاورزی برای تأمین مالی پروژه‌های شهری
٤	تقسیم‌کار فضایی، سازمان‌دهی محلات اصفهان بر اساس حرفه‌ها	تغییرات ساختاری ناشی از رشد جمعیت و تقاضای اقتصادی
٥	تمرکز سرمایه در پایتخت، اختصاص ۸۰٪ درآمدهای تجاری صفوی به اصفهان	توسعهٔ شهری پیشرفته در اصفهان، زیرساخت‌های حمل‌ونقل، توسعهٔ جاده‌ها و پل‌ها (مانند پل خواجو)
٦	الگوهای مالی و اعتباری (مانند نرخ مالیات و تعرفه‌ها)	سیاست‌های تجاری، کاهش مالیات برای جلب بازرگانان خارجی
۷	تنوع هنرهای صناعی (قالی‌بافی، کاشی‌کاری، فلزکاری)	تشویق و حمایت هنرمندان و صنعتگران

باارزش‌های فرهنگی-مذهبی شناخته می‌شود. پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهد که ساختار شهری این دوره، نه‌تنها بازتابی از قدرت سیاسی بود، بلکه به‌عنوان رسانه‌ای برای نمایش هویت شیعی و اقتدار امپراتوری عمل می‌کرد (Falahat & Shirazi, 2014). میدان نقش‌جهان به‌عنوان قلب تپندهٔ شهر، نمونهٔ بارز این همگرایی است که هم‌زمان عملکردهای اقتصادی (بازارها)، مذهبی (مسجد شیخ لطف‌الله)، سیاسی (کاخ عالی‌قاپو) و اجتماعی (فعالیت‌های عمومی) را در خود جای‌داده بود (Farjami & Taefnia, 2022).

- **سازمان‌دهی فضایی:** به‌عنوان چارچوبی ساختاری برای تنظیم و هماهنگی عناصر فیزیکی، عملکردی و اجتماعی در محیط‌های شهری تعریف می‌شود. این مفهوم به شیوه‌های توزیع و ارتباط فضاهای شهری (مانند: مناطق مسکونی، تجاری، صنعتی و سبز)، زیرساخت‌ها (حمل‌ونقل، انرژی) و عناصر طبیعی (پارک‌ها، رودخانه‌ها) اشاره دارد که تحت‌تأثیر فرآیندهای برنامه‌ریزی و خودسازمان‌دهی پویا شکل می‌گیرند (Nyzhnyk & Yakymenko, 2023).

- **اصول کلی سازمان‌دهی فضایی در شهرسازی:** رابطهٔ بین فضاهای عمومی، نیمه‌خصوصی و خصوصی، این سه سطح فضایی باتوجه‌به کاربری و مخاطبان آن‌ها، نحوهٔ دسترسی و تعامل را تعریف می‌کنند. اصول سلسله‌مراتبی در طراحی فضاها نشان می‌دهد، فضاهای مرکزی معمولاً دسترسی بیشتری دارند و برای فعالیت‌های عمومی مناسب‌اند؛ درحالی‌که فضاهای خصوصی نیازمند کنترل بیشتر هستند (Gehl, 2011).

- **ساختار فضایی در بافت‌های شهری:** نحوهٔ تخصیص زمین به کاربری‌های مختلف متفاوت می‌باشد. زمین‌ها براساس نیازهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به کاربری‌های مسکونی، تجاری، تفریحی و خدماتی تقسیم می‌شوند. فضاهای باز در سازمان‌دهی فضایی، تعادل میان ساختارهای فشردهٔ شهری و فعالیت‌های اجتماعی را ایجاد می‌کنند (رجبی و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۲) .

- **تأثیر شبکه‌های ارتباطی بر سازمان‌دهی فضایی:** شبکه‌های حرکتی (مانند: خیابان‌ها و راه‌ها) نقش مهمی در پیوند نقاط کلیدی شهر و توزیع فعالیت‌های شهری دارند. سازمان‌دهی فضایی متناسب با نظام اقتصادی، توزیع فضاهای اقتصادی (مانند: بازارها و مراکز صنعتی) باید به‌گونه‌ای باشد که دسترسی به منابع و بازار مصرف تسهیل شود؛ همچنین طراحی فضاهای تجاری به‌نحوی است که بیشترین تعامل اجتماعی و اقتصادی را فراهم کند (Lee et al., 2017).

نظریه‌پردازان متعددی به بررسی عوامل مؤثر بر سازمان فضایی شهرها در دوره‌های تاریخی پرداخته‌اند، از این‌میان «کوین لینچ»[۶] مهم‌ترین نظریه را ارائه داده است، وی درمورد فضاسازی شهری بر درک و تصویر ذهنی ساکنان از شهر تمرکز دارد. «لینچ» در کتاب معروف خود تصویر شهر (۱۹۶۰م.) پنج عنصر کلیدی را معرفی می‌کند که ساختار ادراکی شهر را شکل می‌دهند، لبه، مسیر، گره، نشانه، مناطق (Lynch, 1960). شهرهای ایران پیش از صفویه، عموماً ارگانیک و فاقد طراحی متمرکز بودند. در دورهٔ صفویه برنامه‌ریزی شهری مبتنی‌بر هندسهٔ دقیق

(میدان‌های چهارگوش، خیابان‌های مستقیم) و تلفیق عناصر طبیعی (مانند باغ‌ها و جویبارها) به‌صورت گسترده شکل گرفت (Falahat & Shirazi, 2014). سیر تحول شهر اصفهان با طراحی خیابان چهارباغ به‌عنوان محور اصلی شهری در زمان «شاه‌طهماسب» آغازشده است. چهارباغ به‌عنوان ستون فقرات شهر، مناطق مسکونی، تجاری، و سیاسی را به‌هم متصل می‌کرد. در زمان شاه‌عباس اول تکمیل میدان نقش‌جهان با ترکیبی از کاخ‌ها، مساجد و بازارها به‌عنوان نماد «جهانِ آرمانی» صفوی و تقسیم محلات صورت گرفته است، که میدان نقش‌جهان به‌عنوان فضای چند عملکردی، محل برگزاری مراسم سیاسی (حضور در مراسم رژهٔ نظامی)، تجارت (حجره‌های بازار)، و عبادت (مسجد شیخ لطف‌الله) بود. محلات براساس قومیت (جلفا)، مذهب (محلهٔ شیعه‌نشین)، حرفه (محلهٔ رنگرزان) سازمان می‌یافتند. میدان نقش‌جهان به‌عنوان «محور نمادین» قدرت، تجارت و مذهب، الگویی از سازمان‌دهی فضایی دوگانه (بین بافت قدیم و جدید شهر) ایجاد کرد (Falahat & Shirazi, 2014). مطابق مطالعات انجام شده، شاخص‌ها و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر سازمان‌دهی فضایی شهر اصفهان در جدول ۲ بیان‌شده است.

جدول ۲: شاخص‌ها و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر سازمان‌دهی فضایی شهر اصفهان
Table 2: Indicators and Influential Components on the Spatial Organization of Isfahan City

ردیف	شاخص‌های سازمان‌دهی فضایی	مؤلفه‌های تأثیرگذار بر سازمان‌دهی فضایی
۱	میدان نقش‌جهان، به‌عنوان یک «فضای چند عملکردی» برای مراسم سیاسی، ورزشی و تجاری و اجتماعی فرهنگی	الزام به رعایت اصول هندسی در ساخت‌وساز، عوامل اجتماعی–سیاسی، نیاز به نمایش عظمت حکومت از طریق میدان‌ها و کاخ‌ها
۲	شبکه‌های ارتباطی داخلی	ساختار برنامه‌ریزی، شامل الگوهای کاربری زمین، تراکم و اتصالات حمل‌ونقل با تعیین چارچوب توسعه شهری
۳	موقعیت و جایگاه ساختارهای عمومی مانند میدان‌ها، بازارها و مساجد	نظریه چیدمان فضایی، تحلیل دسترسی‌پذیری و پیوند بین فضاهای عمومی و خصوصی
٤	چهارباغ، محوری به طول ۵کیلومتر جهت اتصال مناطق مسکونی، باغ‌ها و مراکز حکومتی	تعادل اکولوژیک–اقتصادی، هماهنگی بین توسعهٔ شهری و حفظ منابع طبیعی با شاخص‌های سرانه فضای سبز
٥	سازگار بودن تغییرات ساختاری باارزش‌ها و باورهای جامعه آن دوره	مدیریت نحوهٔ بهره‌برداری و بهره‌مندی از آب، شامل شبکهٔ قنات‌ها و نهرهای چهارباغ برای توزیع آب و خنک‌سازی فضاهای عمومی
٦	تراکم جمعیت و کاربرد انواع فضا (مسکونی، تجاری، مذهبی)	سلسله‌مراتب فضایی، شناسایی مراکز اصلی و فرعی شهری (مانند هسته‌های اقتصادی، محله‌های مسکونی) و ارتباطات بین آن‌ها
۷	تفکیک فضایی محله‌های ارمنی‌نشین (جلفا) و یهودیان در حاشیهٔ شهر، با حفظ استقلال فرهنگی	سیاست‌های چند فرهنگی، ادغام گروه‌های قومی در بافت شهری با حفظ هویت‌های محلی

ارتباط معماری و شهرسازی با نظام اقتصادی دورهٔ صفویه

در بستر نظام اقتصادی صفوی، ارتباط میان معماری و شهرسازی به‌عنوان عاملی کلیدی در شکل‌گیری هویت بصری و ساختاری شهر اصفهان مدنظر قرارگرفته است. این ارتباط ازطریق تلفیق اصول معماری اسلامی و سنت‌های بومی درزمینهٔ طراحی بناها، بازارها، و حتی مناظر شهری به‌صورت یک کل منسجم تجلی یافت. جنبه‌های زیبایی‌شناختی و عملکردی معماری، در همگام شدن با الگوهای کلان شهرسازی، به ایجاد فضاهایی با هویت فرهنگی و اقتصادی قوی منجر شده است(صارمی، و حق‌روستا، ۱۴۰۰: ۲۵۳). معماری صفوی به‌عنوان جزئی از سیستم شهری عمل می‌کرد که اهداف اقتصادی، سیاسی، و مذهبی را محقق می‌ساخت؛ این ارتباط در دو سطح دیده می‌شود: ۱. سطح کلان، هماهنگی بین الگوهای شهری و شبکه‌های اقتصادی (مثل قرارگیری بازار در امتداد محور چهارباغ)، ۲. سطح خرد، طراحی بناها باقابلیت انطباق با عملکردهای چندگانه (مثلاً مسجد امام هم‌محل عبادت بود و هم‌مرکز آموزش علوم دینی)، (تقی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱: ۴۵).

- **معماری صفوی:** در اصفهان ترکیبی از نمادگرایی مذهبی، کاربرد گرایی اجتماعی و زیبایی‌شناسی پیچیده است. برنامه‌ریزی شهری این دوره مبتنی‌بر ایجاد «شهر ایده‌آل» بود که در آن فضاهای عمومی (میدان‌ها، بازارها) به‌عنوان بستر تعاملات فرهنگی–اقتصادی عمل می‌کردند (Emami, 2016).

- **معماری به‌عنوان نماد قدرت:** معماری دورهٔ صفوی با ویژگی‌های شاخصی مانند گنبدهای دوپوسته (برای ایجاد شکوه بیشتر) و استفاده فراوان از کاشی‌کاری در معماری به‌عنوان ابزاری برای جلب تجار خارجی و نمایش عظمت امپراتوری عمل می‌کرد (Farjami & Taefnia, 2022)، این نگاه ابزاری به معماری، در پروژه‌های بزرگ‌مقیاس مانند پل خواجو نیز مشهود است که کاربری حمل‌ونقل و تفریحی داشتند (Vaeztavakoli et al., 2018).

- **ارتباط معماری و شهرسازی:** این ارتباط بیانگر همگرایی دیدگاه‌های طراحی جزئی (معماری) و دیدگاه‌های کلان برنامه‌ریزی شهری (شهرسازی) است که ازطریق هماهنگی در الگوهای طراحی، استفادهٔ بهینه از فضا و ایجاد فضای معنادار برای زندگی اجتماعی حاصل می‌شود. تعامل بین طراحی تک‌بناها و برنامه‌ریزی کلان‌شهری به‌گونه‌ای که هر بنا نقش خود را در شبکهٔ اجتماعی-اقتصادی شهر ایفا کند (Lynch, 1960). شبکهٔ آب‌رسانی، قنات‌ها و نهرهای منشعب از زاینده‌رود به‌گونه‌ای طراحی شدند که هم نیازهای کشاورزی و هم زیبایی‌شناسی باغ‌ها را تأمین کنند. مرحلهٔ اول (شاه‌عباس اول)، ساخت میدان نقش‌جهان و مسجد شاه را به‌عنوان نماد وحدت مذهب و سیاست، مرحلهٔ دوم (شاه‌سلیمان)، توسعهٔ باغ‌ها و پل‌ها برای پیوند شهر با طبیعت را دنبال نمودند (Falahat & Shirazi, 2014). «آندره گدار» پل خواجو را نمونه‌ای از «مهندسی اجتماعی» می‌خواند که هم‌محل عبور، هم سد، هم فضای استراحت تجار، و هم‌مکانی برای برگزاری جشن‌های ملی به‌شمار می‌رفت (گدار، ۱۳۷۵).

سیر تحولات مهم معماری و شهرسازی در این دوره عبارت است از: انتقال پایتخت از تبریز به قزوین در سال ۹۵۴ ق. توجه به جاده‌سازی و ارتباط شهری در سال ۹۹۴ ق. سلطنت شاه‌عباس اول و انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان در سال ۹۹۶ ق. ساخت رباط‌ها و کاروان‌سراها و اوج گرفتن ساخت کوشک در سال ۹۹۹ ق. ساخت محلهٔ جلفای اصفهان در سال ۱۰۱۱ ق. امتداد جادهٔ اصلی برای تجارت ابریشم تا خلیج‌فارس در سال ۱۰۲۵ ق. سنگ‌فرش کوچه‌ها و معابر داخل شهر در سال ۱۰۳۷ ق. و افزایش وسعت زمین‌های دولتی (خالصه) در سال ۱۰۴۷ ق. (پاکزاد، ۱۴۰۰: ۳۷۸-۳۸۰). مطابق مطالب جمع‌آوری‌شده، شاخص‌ها و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر معماری و شهرسازی این دوره در جدول ۳ بیان‌شده است.

جدول ۳: شاخص‌ها و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر معماری و شهرسازی اصفهان
Table 3: Indicators and Influential Components on the Architecture and Urban Planning of Isfahan

ردیف	شاخص‌های معماری و شهرسازی	مؤلفه‌های تأثیرگذار بر معماری و شهرسازی
۱	طراحی کاروان‌سراها با حیاط مرکزی در دوطبقه در مجاورت بازار	اقتصاد مبتنی بر تجارت، نیاز به فضاهای تجاری پایدار (سراها و تیمچه‌ها) که در مجاورت مساجد ساخته‌شده و کاروان‌سراها جهت استقرار تجار
۲	توازن بین ارزش‌های مذهبی، فرهنگی و اقتصادی در برنامه‌ریزی شهری	ایدئولوژی حکومتی، معماری به‌مثابه ابزار تبلیغات سیاسی، تأثیر ارزش‌های مذهبی و فرهنگی بر انتخاب الگوهای معماری
۳	موقعیت و ترتیب فضایی عناصر عمومی (مساجد، بازارها، کاخ‌ها)	مهندسی اجتماعی، معماری به‌عنوان ابزار کنترل اجتماعی (مثلاً قرار دادن بازارها در مسیر زیارتگاه‌ها)
٤	هم‌راستایی اصول زیبایی‌شناسی با نیازهای عملکردی فضا	رضایت ساکنان نسبت به تغییرات ساختاری و زیبایی‌شناختی
۵	انسجام بین جزئیات معماری بناها و الگوی کلی طراحی شهری	فناوری‌های ساخت، پیشرفت در کاشی‌کاری و آجرکاری سیاست‌های فرهنگی، حمایت از هنرمندان و معماران
٦	استفاده از شیوه های پیشرفته در طراحی (گنبدهای مرتفع، طاق‌های ضربی)	استفاده از مصالح بومی تلفیق هنر و فناوری، استفاده از گنبدهای دوپوسته برای عایق‌بندی حرارتی و آکوستیک
۷	تعداد و تنوع بناهای عمومی (مساجد، مدارس، پل‌ها و راه‌ها)	نقش سیاست‌های اقتصادی در سرمایه‌گذاری زیرساخت‌های شهری

۸	باغ‌های چهارباغ، استفاده از تقارن محوری	معماری شهری در بستر فضای سبز
۹	مساجد – مدرسه‌ها، ترکیب آموزش و عبادت در یک مجموعه (مثل مدرسه چهارباغ)	نقش زنان درباری و مرفه جامعه به عنوان بانیان معماری
۱۰	انطباق طرح‌ها با اقلیم	هماهنگی میان نقشه‌های معماری و طرح‌های کلان‌شهری

در جمع‌بندی مبانی نظری، باید اذعان‌داشت که نظام اقتصادی صفوی، بستر اصلی تحولات فضایی و معماری اصفهان می‌باشد. سازمان‌دهی شهری این دوره، با الهام از اصول هندسی و تقارن، بازتابی از نیاز به نمایش قدرت و ساماندهی اقتصادی بود. در این‌میان، معماری به‌عنوان حلقهٔ واسط، هم کارکردهای عملی (تجارت، عبادت) را پوشش می‌داد و هم نمادین (وحدت سیاسی-مذهبی) بود. این ترکیب فضایی، نظریهٔ «شهرسازی به‌مثابه ابزار مشروعیت سازی» را تقویت می‌کند که براساس آن، شاه‌عباس اول با ایجاد فضاهای چند کارکردی، هژمونی سیاسی و وحدت ملی شیعی را تثبیت می‌کرد. این سه‌گانه (اقتصاد، شهرسازی و معماری) در پروژه‌هایی مانند میدان نقش‌جهان به اوج هماهنگی رسید؛ جایی‌که مسجد، بازار، و کاخ سلطنتی در کنار هم، هویت چندلایهٔ شهری صفوی را شکل می‌دادند. بوم‌شناختی شهری یکپارچه، سیستم قنات‌های زیرزمینی و نهرهای سطحی مانند زاینده‌رود، نه‌تنها نیازهای آبیاری باغ‌های چهارباغ را برآورده می‌کردند، بلکه به‌عنوان عناصر خنک‌کنندهٔ طبیعی عمل می‌کردند. این الگو منطبق با نظریهٔ «شهرسازی اقلیم مدار» است. جامعه‌شناسی فضایی الگوی محله‌بندی شهری در اصفهان صفوی مبتنی‌بر سلسله‌مراتب اجتماعی بود؛ به‌طوری‌که هستهٔ مرکزی به نخبگان حکومتی اختصاص داشت و اصناف مختلف براساس اهمیت اقتصادی در حلقه‌های متحدالمرکز جای‌گرفتند. این ساختار، فرضیهٔ «شهرسازی به‌عنوان بازتاب سلسله‌مراتب قدرت» را تأیید می‌کند. در نمودار ۱، نتیجهٔ حاصل از مبانی نظری و نحوهٔ تأثیرات هر سه مؤلفه بر یک‌دیگر به‌صورت کامل نمایش داده‌شده است.

بحث و تحلیل

سیر پیش‌رَوی شهر اصفهان، از میدان کهنه به‌سمت میدان نقش‌جهان بود و پس‌ازآن درپی رشد جمعیت، شهر به‌سمت زاینده‌رود و ضلع جنوب‌غربی پیش‌رَوی نمود و پس از عبور از رودخانه به باغ هزارجریب رسید. این استخوان‌بندی در دورهٔ قدیم رشدی به‌سمت جنوب‌غربی داشته و قبل از رسیدن به دروازهٔ جنوبی (دروازهٔ حسن‌آباد) بوده است (تصویر ۱-۲). مسیر پیش‌رَوی شهر در تصویر ۳-۲، بارنگ قرمز، در نقشهٔ امروزی، مشخص‌شده است و مسیر انتخابی برای تحلیل، عناصر موجود در مجاورت این مسیر می‌باشد. این عناصر برروی محور اصلی یا ستون فقرات شهر (محور شمالی-جنوبی) قرارگرفته‌اند. این محور همان مسیر تجارت ادویه بوده و از وسط شهر می‌گذرد؛ از این‌رو، استخوان‌بندی اصلی در مرکز ثقل شهر واقع است. اطراف این محور اصلی را فضاهای مسکونی احاطه می‌کنند. در این دوره، عناصر طبیعی در استخوان‌بندی شهر دیده نمی‌شود و عناصر مصنوع تأثیرگذار شامل: مسجد جمعه، بناهای حکومتی و بازار (حول میدان کهنه)، می‌باشند (ضرابی و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۷۵). در این دوره، ساختار کالبدی شهر در تحول و تکامل خود از الگوی قبلی که ترکیب یک هستهٔ اصلی (میدان کهنه) و یک محور خطی اصلی بود، دارای یک هستهٔ جدید (میدان نقش‌جهان) و یک محور جدید می‌شود؛ به‌طورکلی، فرم استخوان‌بندی شهر، متشکل از دو هسته و دو محور اصلی هم‌راستا هست که یک هسته در ابتدا و یک هستهٔ دیگر در محل پیوستن محور جدید به قدیم واقع‌شده است. این دو هستهٔ اصلی به‌صورت دو قطب فعالیتی و دو راستای اصلی توسعهٔ شهر، در آینده ایفای نقش می‌کند. در این الگو ضمن تفکیک حوزه‌های عملکردی عناصر، به قابلیت الحاق و توسعهٔ آن نیز افزوده‌شده است. ساختار هستهٔ جدید نیز مشابه ساختار هستهٔ قبلی، که در آن گروهی از عناصر، حول یک فضای باز هندسی مجتمع شده‌اند، براساس الگوی سنتی شهر بوده، با این تفاوت که چهارعنصر اصلی در محورهای طولی و عرضی میدان قرارگرفته است (حبیبی، ۱۳۷۶: ۷۵-۷۲). عملکردهای بخش‌های جدیدالاحداث مشابه مرکز قدیمی بوده و شامل عملکردهای حکومتی و تشریفاتی، کاخ‌های متعدد، عملکرد مذهبی و فرهنگی شامل: مدرسهٔ علمیه (چهارباغ،)

نمودار۱: جمع‌بندی مؤلفه‌های تأثیرگذار جمع‌آوری‌شده از مبانی نظری
Diag 1: Overview of Influencing Factors Derived from Theoretical Principles

مسجد شاه و مسجد شیخ لطف‌الله و چند مسجد دیگر در محدودهٔ بازار، عملکردهای تجاری در جدارهٔ میدان نقش‌جهان، بازار قیصریه و کاروان‌سراهای متعدد (جنوب‌شرقی میدان) کاربری‌های خدماتی مانند بیمارستان و غیره بوده است. میدان نقش‌جهان به‌عنوان مرکز اقتصادی شهر تلقی شده و مغازه‌ها و کارگاه‌های پیرامون آن، مبیّن این نقش بوده است. میدان نقش‌جهان به‌عنوان مرکز اداری و حکومتی شهر، محل رفت‌وآمد سیاحان و سفرای خارجی بوده و ازنظر تنوع فعالیت‌های صورت‌گرفته در آن، با مرکزیت شهری امروز قابل‌مقایسه است؛ ازسوی دیگر، فعالیت‌های تجاری و بازرگانی که پس از نقش سیاسی شهر، در مرتبهٔ دوم اهمیت بوده، در پیرامون میدان نیز عامل اتصال‌دهندهٔ فعالیت‌های فرهنگی و مذهبی با حکومتی می‌شدند. حوزهٔ عملکردهای تجاری در محدودهٔ بازار و میدان نقش‌جهان از حوزهٔ فعالیت‌های فرهنگی و مذهبی تفکیک نشده و کاملاً هم‌جوار و در رابطه با یک‌دیگر قرارگرفته‌اند. با برقراری ارتباط بین بازار دور میدان نقش‌جهان به بازار قدیمی شهر، که در اطراف مسجد جامع واقع بود، هر دو بخش ازنظر فعالیت‌های اقتصادی و شهری به حیات خود ادامه دادند. نقطهٔ قابل‌ذکر در استخوان‌بندی شهر، پدیدار شدن یک حوزهٔ وسیع از عملکردهای تفریحی و سیاحتی در حاشیهٔ چهارباغ و تلفیق ماهرانهٔ آن با رودخانهٔ زاینده‌رود و سی‌وسه‌پل است (حبیبی، ۱۳۹۵: ۱۰۷-۱۰۲)؛ به‌طورکلی، شهر

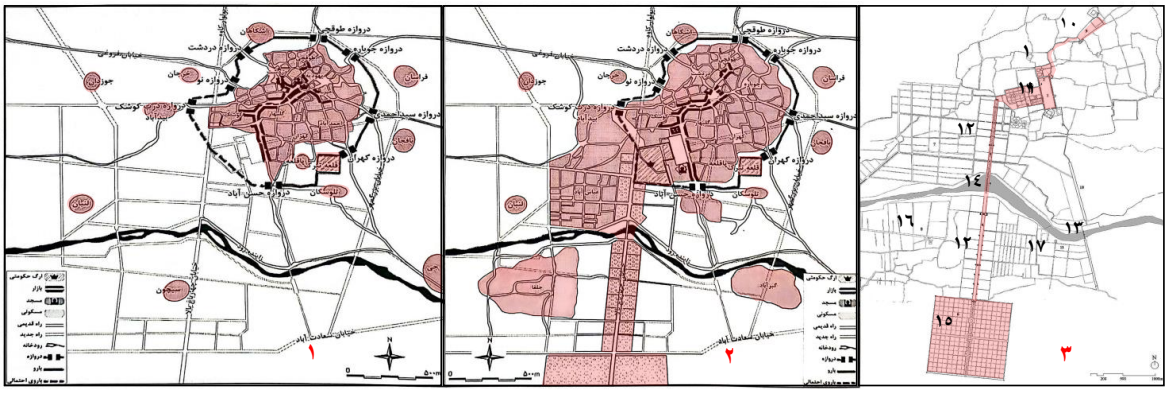

تصویر ۱: ۱. موقعیت اصفهان دورهٔ تیموری روی شبکهٔ خیابان‌کشی امروزی شهر اصفهان، ۲. موقعیت اصفهان دورهٔ صفویه روی شبکهٔ خیابان‌کشی امروزی شهر اصفهان، ۳. موقعیت استقرار عناصر معماری و شهرسازی جدول ۵ برروی نقشهٔ امروزی اصفهان(پاکزاد، ۱۴۰۰: ۴۰۱ و ۳۵۷)

Fig. 2: 1. Location of Timurid Isfahan on the Current Street Network of Isfahan. 2. Location of Safavid Isfahan on the Current Street Network of Isfahan. 3. Placement of Architectural and Urban Planning Elements from Table 6 on the Current Map of Isfahan (Pakzad, 2021: 357 & 401).

صفویه دارای سازمان فضایی بدین‌شرح است: میدان، مسجد، دیوان‌خانه، خیابان، بازار، محله، دروازه، برج و بارو، خندق، عمارت، کاخ، مهمان‌سرا، مدرسه، گرمابه، بقعه، رباط، پل، باغ، عناصر طبیعی (رودخانه)، ارگ، سرا، حجره، کاروانسرا، چاه/ قنات، آب‌انبار، ربض (لطیفی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۲). با برگزیده‌شدن اصفهان به‌عنوان پایتخت صفویان در سال ۱۰۰۵ق. کالبد شهر اصفهان، دوران جدیدی از تغییر و تحول را آغاز می‌کند که به تغییرات عمده‌ای در شالودهٔ آن منجر می‌شود. گرچه از زمان به قدرت رسیدن صفویان، توجه به رونق شهر آغازشده و بناهایی نیز در دورهٔ پادشاهان قبل از شاه‌عباس صفوی، یعنی شاه‌اسماعیل و شاه‌طهماسب، در شهر بنا شدند، ولی این ساختمان‌ها در کالبد قدیمی شهر بناشده و تغییری در ترکیب شالودهٔ آن، که میدان کهنه و بازار منتهی به آن، بخش مرکزی‌اش را تشکیل می‌دادند، به‌وجود نمی‌آورند و ترکیب آن را متحول نمی‌سازند؛ اما تغییراتی که در دوران شاه‌عباس اول صفوی در شهر آغاز می‌شود، منجر به تحولات عمده‌ای در نحوهٔ قرارگیری و ترکیب شکلی عناصر شهری گردید. نحوهٔ قرارگیری فضاهای شهری در چارچوب شالودهٔ شهر،که کیفیت نقطه‌ای دارد و موقعیت هر فضای شهری را در مقیاس شهری موردبررسی قرار می‌دهد و نحوهٔ ترکیب شکلی عناصر شهری در شالودهٔ شهر که کیفیت خطی دارد و رابطهٔ فضاهای شهری را به‌صورت خطی با فضاهای دیگر می‌سنجد. شاه‌عباس اول پس از ورود به اصفهان، اندیشهٔ احداث یک شهرک سلطنتی را در سر داشت و قصد جایگزین کردن عناصری جدید با عناصر اصلی بافت کهن شهر، که عمدتاً به عصر سلجوقی برگشته و پیرامون میدان اصلی و بزرگ شهر (میدان کهنه) شکل‌گرفته، داشته است.

شاه‌عباس به‌جای تخریب بافت قدیم شهر تصمیم گرفت شهر را به اطراف گسترش دهد و مناسب‌ترین جهت توسعه را سمت جنوب، در جهت رودخانهٔ زاینده‌رود یافت. در این دوره، دروازه‌های هشت‌گانهٔ حصار شهری عصر سلجوقی، به حصاری با ۱۲ دروازه تبدیل شد که دربردارندهٔ شهری با وسعتی نزدیک به ۲/۵ برابر در عصر صفوی شده است. در همین‌راستا، وجود میدانی که دارای جایگاه در این بافت باشد، از ضروریات بود؛ بنابراین میدان جدید در فاصلهٔ نه‌چندان دور از میدان قدیم، با طرحی از پیش اندیشیده شده، در باغی به‌نام باغ جهان‌نما که در خارج از شهر قدیم واقع بود و عمارتی به‌نام تالار تیموری نیز در آن وجود داشت، در راستای شمال‌غربی-جنوب‌شرقی با پلانی هندسی، به‌شکل مستطیل احداث گردید (حجت و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۳). میدان نقش‌جهان با وسعتی در حدود ۵۰۵متر طول و ۱۶۰متر عرض ساخته شد و در چهار طرف آن بازار شکل گرفت. عناصر چهارگانه ذکرشده در داخل میدان، در ترکیب با بازار که به‌صورت طاق‌نماهایی متحدالشکل در دوطبقهٔ اطراف فضای باز میدان شکل‌گرفته بودند، بدنهٔ محصورکنندهٔ میدان را شکل می‌دادند (شهابی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۵۷). تاریخ‌نامهٔ نطنزی تاریخ احداث میدان را سال ۹۹۹ق. سال‌ها قبل از تاریخ معروف ۱۰۲۷ق. که مقر سلطنت به

جدول ۴: مقایسهٔ نظام اقتصادی و سازمان‌دهی فضای شهری اصفهان در دورهٔ تیموریان و صفویان (پاکزاد، ۱۴۰۰: ۴۰۲-۳۵۰).

Table 4: Comparison of the Economic System and Urban Spatial Organization of Isfahan in the Timurid and Safavid Periods (Pakzad, 2021: 350–402)

ردیف	دوره	شرایط اقتصادی	سازمان‌دهی فضای شهری
۱	تیموریان و قویونلوها ۹۳۸-۷۷۰ق.	– رونق تجارت – غارت کشورهای فتح‌شده – ساخت قنات و ساختمان – مالیات مستقیم – کاهش مالیات راهداری و عوارض کالا	حکومت مظفریان در دورهٔ خاص، یورش تیمور به اصفهان و ویرانی همهٔ خانه‌ها، گسترش در زمان تیموریان، پیش‌روی باروی شهر به سمت جنوب و مجاورت با قلعه تبرک، رشد بازار در مسیر اصلی شهر (دروازه‌ها و میدان کهنه)، محله‌های کهران، گلبهار، کوشک، در دشت، یهودیه، میر، احمدآباد و طوقچی، دروازهٔ کهران، حسن‌آباد، کوشک، نو، در دشت، طوقچی، جوباره و سید احمدی
۲	صفویان ۱۱۳۳-۹۰۶ق.	گله‌داری، کشاورزی، تجارت، تأسیس کاروان‌سرا و امنیت راه، برتری راه‌های دریایی بر راه‌های زمینی پس از عبور ماژلان از دماغه امید نیک در جنوب آفریقا، عبور جاده‌های معروف ۱. ابریشم ۲. ادویه ۳. ظلمات یا راه روسیه، صادرات (ابریشم، قالی، پارچه‌های گوناگون، مصنوعات چرمی، مروارید هرمز، فیروزه، توتون، پسته، بادام، گلاب، لاجورد)، واردات پارچه‌های انگلیسی، سرب، قلع، برخی کالاهای لوکس به حدی که به تولید داخلی خللی وارد نشود، مالیات و مالیات تمغا، مال محترقه، اخذ حقوق گمرکی از کالاهای وارداتی و صادراتی (باج)، پول عباسی، جابه‌جایی ارامنه جلفا به اصفهان برای رونق تجارت ابریشم، تولید و انباشته شدن ارزش‌افزوده در شهر، افزایش پیشه‌وران و کارگران، تقویت امور بازرگانی و صنعت، افزایش متصدیان امور شهری، خراج پادشاه در مقابل بیگاری، مالیات از اصناف شاه بزرگ‌ترین سرمایه‌دار، مالیات زمین و زمین‌داری (تیول)،مالیات ارضی، خمس نساجی، مواشی و زراعی، کشاورزی، پیشه‌وری، بازرگانی، افزایش موقوفات، بیوتات سلطنتی، انحطاط تجارت به‌وسیلهٔ تجار هندی و هلندی	انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان توسط شاه‌عباس، گسترش شهر از میدان کهنه به‌طرف میدان نقش‌جهان، انتقال دربار از میدان کهنه در زمان شاه‌عباس، احداث مرکز شهر جدید در جنوب غربی شهر، احداث محله جدید جلفا، زاینده‌رود محور جداکننده مذهبی محلهٔ جلفا (محل سکونت ارامنه) و گبرآباد (محل سکونت زرتشتیان) در حاشیهٔ جنوبی زاینده‌رود و مسلمانان در شمال زاینده‌رود، ساخت خیابان چهارباغ، محلهٔ عباس‌آباد (اسکان مهاجران)، شهرک فرح‌آباد

اصفهان انتقال یافت ذکر کرده است (لوافی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۲۰). ساخت و گسترش میدان سه مرحله داشته است: مرحلهٔ اول، «عملیات تأسیس میدان» در سال ۹۹۹ق. که میدان «کارکرد تفرجگاهی و نمایش‌های سیاسی» داشت؛ چنان‌که در سال ۱۰۰۴ق. نیز برای برپایی نمایش جنگ با ازبکان با دیوارهای پرنقش‌ونگار محصور گردید. این مرحله، میدان ماهیتی تجاری نداشت و قبل از تصمیم شاه به توسعهٔ شهر اصفهان انجام گرفت. مرحلهٔ دوم، «توسعهٔ تجاری میدان» پس از انتقال مقر سلطنت به اصفهان بود. شاه برای تبدیل میدان نو به قطب تجاری شهر طی سال ۱۰۱۱ق. جهت مقابله با بازاریان میدان کهنه، تصمیم به توسعهٔ میدان برای دومین‌بار گرفت. در این مرحله، میدان کارکردی حکومتی داشت، قطب تجاری شهر محسوب می‌شد و صرفاً مکانی برای تفریحات و مراسم شاهی محسوب نمی‌شد. مرحلهٔ سوم، «شکوهمند سازی میدان». از سال ۱۰۲۰ق. درپی تصمیم شاه برای اثبات برتری میدان نو به میدان کهنه و ایجاد مرکزی برای تجلیل حکومت نوین صفوی، پروژه‌های احداث مسجد شاه و تکمیل نمای سلطنتی سردر بازار در میدان و همچنین اضافه‌شدن طبقهٔ آخر کاخ عالی‌قاپو

و پیش‌زدگی آن در جدار شرقی میدان انجام گرفت. احداث مسجد شاه، پیش‌زدگی عالی‌قاپو به داخل میدان، الحاق طبقهٔ آخر آن (تالار موسیقی) و تکمیل سردر ورودی بازار قیصریه، همگی پس از غلبهٔ بر عثمان‌ها انجام شد (لوافی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۱). در جدول ۴، دورهٔ تیموری و صفوی، از دو منظر نظام اقتصادی و سازمان‌دهی فضایی شهر اصفهان موردبررسی قرارگرفته است. از داده‌های تصویر ۱-۲، می‌توان گسترش شهر در دورهٔ صفویه را به‌وضوح مشاهده کرد. پس از بررسی کلی شهر اصفهان،طبق موارد مطرح‌شده در قسمت‌های قبل، به بررسی عناصر معماری و شهرسازی شهر در مجاورت مسیر استخوان‌بندی، با توجه به مؤلفه‌های تأثیرگذار بر نظام اقتصادی و سازمان‌دهی فضای شهر پرداخته‌شده که در جدول ۵، قرارگرفته است.

جدول ۵: بررسی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر نظام اقتصادی و سازمان‌دهی فضای شهری بر عناصر معماری و شهرسازی شهر اصفهان.

Table 5: Examining the Influential Components on the Economic System and Urban Spatial Organization, and Their Impact on the Architectural and Urban Planning Elements of Isfahan.

	ردیف	نام اثر	نظام اقتصادی				سازمان دهی فضایی شهری							
			سکونتی تجار	رشد جمعیت	جنبه مذهبی	جنبه تجاری	جنبه سیاسی	اصول هندسی	عظمت سیاسی	زیرساختی	توسعه شهری	سلسله مراتب فضایی	چند فرهنگی	سازمان مدیریت آب
معماری	۱	بازار قیصریه		●		●	●		●	●	●	●		
	۲	مسجد شیخ لطف الله			●			●	●		●	●		
	۳	مسجد امام			●			●	●		●	●		
	۴	کاخ عالی قاپو					●	●	●	●	●	●		
	۵	کاخ هشت بهشت					●	●	●	●	●	●		
	۶	مدرسه چهارباغ			●		●	●	●	●	●	●		
	۷	مدرسه جده بزرگ			●		●	●	●	●	●	●		
	۸	کاروانسرای عباسی	●			●	●	●	●	●	●	●		
	۹	کاروانسرای مادر شاه	●			●	●	●	●	●	●	●		
شهرسازی	۱۰	میدان عتیق			●	●	●			●	●			
	۱۱	میدان نقش جهان		●	●	●	●	●	●	●	●	●		●
	۱۲	خیابان چهارباغ		●			●	●	●	●	●	●	●	●
	۱۳	پل خواجو		●					●	●	●	●	●	●
	۱۴	پل سه وسه پل		●					●	●	●	●	●	●
	۱۵	باغشهر(باغ هزارجریب)		●			●	●		●	●	●	●	●
	۱۶	محله ارامنه	●	●				●		●	●	●	●	●
	۱۷	محله یهودیان	●	●				●		●	●	●	●	●
	۱۸	دروازه ها		●			●	●	●	●	●	●	●	

نتیجه‌گیری

مطابق بررسی‌های انجام‌شده توسط نگارندگان که در بخش بحث و تحلیل به‌طور مفصل به آن اشاره شد، شهر اصفهان در دورهٔ صفویه (۹۰۶-۱۱۳۳ق.) به‌عنوان پایتخت امپراتوری صفوی، نمونه‌ای ممتاز از هم‌پیوندی نظام اقتصادی، برنامه‌ریزی شهری و معماری منسجم در تاریخ شهرسازی ایران و جهان اسلام به‌شمار می‌رود. در این دوره، ساختار اقتصادی شهر برپایهٔ سه مؤلفهٔ کشاورزی پیشرفته، هنرهای صناعی و تجارت بین‌المللی استوار بود. بهره‌گیری از شبکهٔ پیچیدهٔ آبیاری زاینده‌رود و کانال‌های فرعی موسوم به «مادی‌ها»، با تکیه‌بر سازمان مدیریت آب به‌روز، امکان کشاورزی در مقیاس گسترده را فراهم ساخته و این شبکه به‌عنوان بخشی از ساختار فضایی شهر در سازمان‌دهی محلات نیز نقش داشت. در حوزهٔ تجارت، بازارهای مسقف و کاروانسراهای

پیرامونی با طراحی منظم و محوربندی شده، در قالب مراکز تبادل کالا و فضاهای اجتماعی، در اتصال اصفهان به مسیرهای اصلی ارتباطی و صدور کالاهایی چون ابریشم، فرش و مصنوعات فلزی به اروپا و هند مؤثر بودند. در این‌میان، بازار قیصریه با ساختاری متعامد و سازمان‌یافته، نمونه‌ای از مرکزیت اقتصادی شهر و پیوند آن با نظام معیشتی و اجتماعی محسوب می‌شد. از منظر برنامه‌ریزی شهری، اصفهانِ صفوی براساس الگوی شهر آرمانی اسلامی و با تأکید بر تقارن، سلسله‌مراتب فضایی و وحدت بصری شکل‌گرفت. میدان نقش‌جهان به‌عنوان قلب تپندهٔ شهر، چهار عملکرد سیاسی، مذهبی، اقتصادی و اجتماعی را در قالب کاخ عالی‌قاپو، مسجد شیخ لطف‌الله، بازار و عرصهٔ عمومی در خود جای‌داده بود. محور چهلستون-سی‌وسه‌پل نیز ضمن اتصال باغ‌های سلطنتی، نقشی حیاتی در توزیع آب ازطریق شبکهٔ کانال‌های زیرزمینی ایفا می‌کرد. در بُعد سازمان مدیریت آب، سازه‌های آبی مانند سی‌وسه‌پل و خواجو با دریچه‌های قابل تنظیم، نقش سدهای تنظیمی را ایفا نموده و به توزیع فصلی آب کمک می‌کردند. درنهایت، معماری صفوی در اصفهان تجلی‌گاه قدرت حاکمیت بود که در کنار ساختار اقتصادی و سازمان فضایی شهر، نظامی یکپارچه و منسجم پدید آورد و ارتباط میان معماری و شهرسازی در تمامی اجزای فضایی شهر، به‌وضوح مشهود است. براساس مطالعات نگارندگان ارتباط میان مؤلفه‌ها و متغیرهای پژوهش در نمودار ۲، نمایش داده‌شده است.

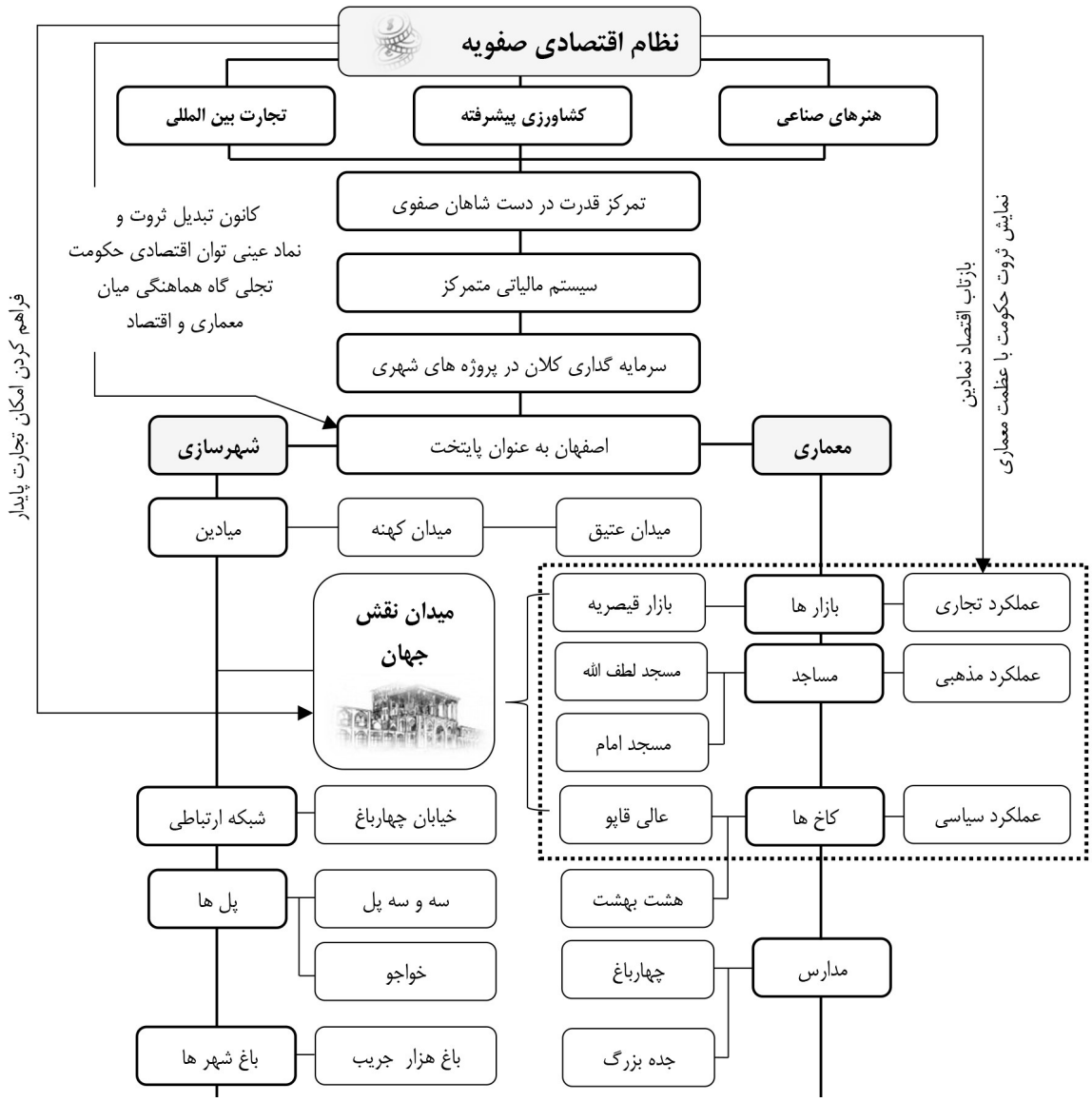

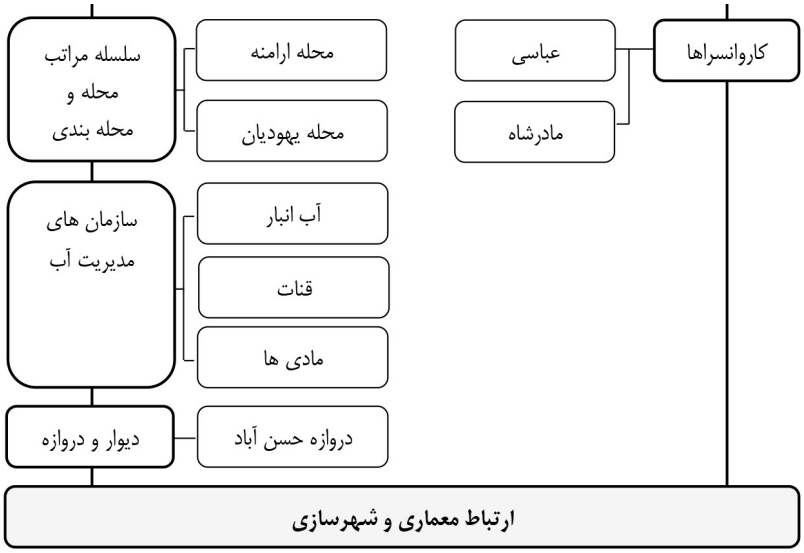

نمودار ۲: تحلیل تأثیر نظام اقتصادی بر فضاسازی شهر اصفهان (عناصر معماری و شهرسازی)

Diag 2: Analysis of the Economic System's Impact on Isfahan's Spatial Creation (Architectural and Urban Planning Elements)

سپاسگزاری

تشکر و قدردانی ویژه از داوران محترم که با راهنمایی و نظرات خود به غنای این پژوهش کمک نموده و در تدوین مقاله نقش داشته‌اند؛ هم‌چنین داوران ناشناس نشریه.

درصد مشارکت نویسندگان

درصد مشارکت نویسندگان در این پژوهش به‌صورت برابر می‌باشد.

تعارض منافع

این مقاله پژوهشی مستقل است که بدون حمایت مالی سازمانی انجام‌شده است و درحال حاضر هیچ‌گونه تعارض منافعی ندارد.

پی‌نوشت

1. Ecosystem Services
2. Rudolph P. Matthee
3. Roger Savory
4. John Foran
5. Willem Floor
6. Kevin Lynch

کتابنامه

- احسانی، اسماعیل، جعفری، علی‌اکبر، و نورایی، مرتضی، (۱۴۰۰). «تغییرات نهادی در نظام اقتصادی ایران در دورهٔ شاه‌عباس اول صفوی و تأثیر آن بر فعالیت‌های تجاری (با تکیه‌بر آرای داگلاس نورث) (۹۹۶ق./۱۵۸۸م. ۱۰۳۸ق./۱۶۲۹م.)». جامعه‌شناسی تاریخی، ۱۳(۱): ۱۱۹-۱۶۱. https://jhs.modares.ac.ir/article-25-43063-fa.html
- پاکزاد،جهانشاه، (۱۴۰۰). تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران از آغاز تا دوران قاجار، انتشارات آرمانشهر.
- تقی‌زاده، خداداد، نعیمه، میرزاکوچک‌خوشنویس، (۱۴۰۱). «واکاوی نظام ساختاری شهرهای ایران در دورهٔ صفویه، براساس مطالعه متون و اسناد تاریخی. نمونه موردی: سفرنامه آدام اولئاریوس». رهپویه معماری و شهرسازی ۱(۲): ۳۵-۴۷. https://doi.org/10.66224/rau.2022.561476.1010.

- حبیبی، سید محسن، (۱۳۹۵). از شارتاشهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهروسیمای کالبدی آن تفکروتاثر. تهران، دانشگاه تهران.
- حجت، عیسی، بلالی‌اسکویی، آزیتا، و یزدانی، ثنا، (۱۳۹۸). «مطالعه تطبیقی ساختار کالبدی و کارکردی میدان صاحب آباد تبریز و میدان نقش‌جهان اصفهان در ادوار تاریخی». پژوهش‌های معماری اسلامی، ۷ (۱ (پیاپی ۲۲)): ۲۱-۴۴. https://jria.iust.ac.ir/article-1-1128-fa.html
- حنایی، غزاله، دیبا، داراب، عابدینی، (۱۴۰۰). «ترجمان فضایی تسامح قدرت در اصفهان عصر صفوی (مطالعهٔ موردی: پل الله‌وردی‌خان)»، باغ نظر، ۱۸(۹۸): ۲۱-۳۲. https://doi.org/10.22034/bagh.2020.246983.4655
- خالقیان، سیما، قندهاری، شیما، سعدوندی، مهدی، (۱۴۰۲). «قوانین و مقررات تأثیرگذار بر ماندگاری معماری و شهرسازی دوران صفوی». معماری اقلیم گرم و خشک (۱۷)۱۱: ۱۴۱-۱۵۲. https://doi.org/10.22034/ahdc.2023.20171.1744
- رجبی، ژاله، احمدیان،پروانه، زرآبادی، زهرا سادات سعیده، (۱۳۹۹). «مدلسازی تخصیص کاربری‌های شهری با رویکرد عدالت فضایی براساس روش‌های بهینه‌سازی چندهدفه». فصلنامه مطالعات شهری، ۹(۳۶): ۴۱-۵۴. https://doi.org/10.34785/J011.2021.998.
- ضرابی، اصغر، غلامی بیمرغ، یونس، و حاج بنده افوسی، مسعود، (۱۳۸۷). «بررسی تاریخی از ساختار کالبدی شهرهای اسلامی با تأکید بر ایران». همایش آرمان شهر اسلامی، -(۱): ۰-۰. https://sid.ir/paper/465594/fa
- ظفریان، داراب، جدیدی، ناصر، و ترابی فارسانی، سهیلا، (۱۳۹۹). «عوامل مؤثر بر توسعهٔ اقتصاد شهری اصفهان در دورهٔ صفویه». نشریه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۴(۲۶): ۱۶۳-۱۸۴. https://doi.org/10.22111/jhr.2020.27817.2484
- ظفریان، داراب، جدیدی، ناصر، و ترابی فارسانی، سهیلا، (۱۳۹۸). «تأثیر تجارت بر «اقتصاد شهری» اصفهان در عصر شاه‌عباس اول (.ق هـ.۹۹۶-۱۰۳۸)». فصلنامه تاریخ علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، (۱) ۷: ۱۰۹-۱۳۲. https://www.magiran.com/p2169401
- شاردن، ژان، (۱۳۳۶). سفرنامهٔ شاردن. ترجمهٔ محمد عباسی ج. ۳ و ۵ تهران: امیرکبیر.
- شهابی‌نژاد، علی، ابوئی، رضا، قلعه نوئی، محمود، امامی، سید محمد، (۱۳۹۳). «شکل‌گیری و دگرگونی تاریخی میدان نقش‌جهان اصفهان». دو فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث‌فرهنگی، دوره جدید، ۲ (۳): ۴۵-۶۴
- شورمیج، محمد، (۱۴۰۴). «تحول شهر و شهرسازی در تاریخ ایران از دورهٔ صفویه تا پایان پهلوی اول». تاریخ هنر ایران دوره اسلامی، (۲) ۱: ۱۲۴-۱۰۹. https://doi.org/10.22080/HPAI.2024.27189.1013
- علیمرادی، احمدی، قبادیان، وحید، (۱۳۹۸). «تحلیل آموزه‌های شهرسازی در شکل‌گیری کالبد شهر (مطالعه موردی: دورهٔ صفویه، شهر اصفهان)». دانش شهرسازی، ۳(۱): ۳۳-۵۳. https://doi.org/10.22124/upk.2019.13346.1204
- قلی‌پور، سودابه، مهدی‌نژاد، جمال‌الدین، (۱۴۰۰). «بازنمود اصول مکتب اصفهان در معماری و شهرسازی دوران صفوی در اصفهان». اثر، ۴۲(۲): ۱۵۶-۱۳۸. http://athar.richt.ir/article-2-607-fa.html
- گدار، آندره و همکاران، (۱۳۷۵). آثار ایران، ترجمهٔ ابوالحسن سرو مقدم، مؤسسه چاپ انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
- لوافی، مهکامه، سپهری‌مقدم، منصور، حبیب، فرح، (۱۳۹۶)، «شکل‌گیری مجموعه میدان و دولت‌خانه اصفهان در عصر صفوی نظریه تغییر تدریجی از یک مرکز محلی به یک پایتخت حکومتی». مرمت و معماری ایران، ۷ (۱۴): ۱۲۷-۱۳۹. http://mmi.aui.ac.ir/article-1-594-fa.html
- صارمی، حمیدرضا، و حق‌روستا، سمیه، (۱۴۰۰). «مطالعه تطبیقی مکتب شهرسازی اصفهان در دوران صفویه با دوران هم‌عصر آن رنسانس در اروپا». مطالعات تاریخی جهان اسلام، ۹(۲۰): ۲۴۵-۲۷۱. https://doi.org/10.22034/mte.2021.6970.1158

- لطیفی، غلامرضا، فیضی، قاسم، باجلال، راحله، (۱۳۹۶). «بررسی تطبیقی عناصر سازمان فضایی شهر ایرانی در دورهٔ صفویه و قاجاریه». خراسان بزرگ، ۸ (۲۶): ۷۶-۵۹. DOR: 20.1001.1.22516131.1396.7.26.4.9

- نورث، د.، (۱۳۷۹). ساختار و دگرگونی در تاریخ اقتصادی. ترجمهٔ غ.ر. آزاد. تهران: نی.

- هاشم‌زاده‌درچه‌عابدی، حسین، بوشاسب‌گوشه، فیض‌اله، ابطحی، سید علیرضا، (۱۳۹۹). «تحلیلی بر مهاجرت و اسکان خانوارهای ارامنه در حومه اصفهان دورهٔ صفوی؛ نمونه پژوهی: منطقه لنجان». تحقیقات تاریخ اجتماعی، ۱۰(۲): ۲۸۱-۳۰۷. https://doi.org/10.30465/shc.2020.32410.2133

- یوسف‌نیا، زهرا، (۱۳۹۳). «بررسی عوامل بالندگی اقتصادی ایران در عصر شاه‌عباس اول صفوی». تاریخنامه خوارزمی، ۶ (۲): ۱۶۴-۱۴۱.

- Artmann, M., Bastian, O. & Grunewald, K., (2017). “Using the Concepts of Green Infrastructure and Ecosystem Services to Specify Leitbilder for Compact and Green Cities The Example of the Landscape Plan of Dresden (Germany)”. *Sustainability,* 9(2): 198. https://doi.org/10.3390/su9020198

- Alimoradi, A., Ahmadi, H. & Ghobadian,V., (2019). “Analysis of Urban Planning Teachings in the Formation of the City's Physical Structure (Case Study: Safavid Era, Isfahan City)”. *Urban Planning Knowledge,* 3(1): 33-53. https://doi.org/10.22124/upk.2019.13346.1204 [In Persian]

- Emami, F., (2016). “Coffeehouses, Urban Spaces, and the Formation of a Public Sphere in Safavid Isfahan”. *Muqarnas Online,* 33(1): 177–220. https://doi.org/10.1163/22118993_03301p008

- Farjami, G. & Taefnia, M., (2022). “Impact of Urban Open Spaces on City Spatial Structure (In Case of Isfahan). In Sustainable Development Dimensions and Urban Agglomeration”. *IntechOpen*, https://doi.org/10.5772/intechopen.102553

- Falahat, S. & Shirazi, M. R., (2014). “Spatial fragmentation and bottom-up appropriations: the case of Safavid Isfahan”. *Urban History,* 42(1): 3–21. https://doi.org/10.1017/s0963926814000133

- Floor, W., (2000). *Safavid Government Institutions.* Mazda Publishers.

- Foran, J., (1993). *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution*. Westview Press.

- Gehl, J., (2011). *Life between buildings: Using public space.* Island Press.

- Gholipour, S. & Mahdinejad, J., (2021). “The Effects of Isfahan School Thoughts on the Architecture and Urban Development of Isfahan During Safavid Period”. Athar, 42(2): 138-156. http://athar.richt.ir/article-2-607-fa.html. [In Persian]

- Hashemzadeh Dercheh Abedi, B., Goosheh, F. & Abtahi, S. A., (2021). “An Analysis of the Migration and Settlement of Armenian Families in the Outskirts of Isfahan During the Safavid Period; Case Study: Lenjan Region”. *Social History Research,* 10(2): 281-307. https://doi.org/10.30465/shc.2020.32410.2133 [In Persian]

- Hojat, E., Balali Oskouyi, A. & Yazdani, S., (2019). “Comparative study of physical and functional structure in Tabriz Saheb-Abad square and Isfahan Naghsh-e-Jahan square in hictorical periods”. *Journal of Researches in Islamic Architecture,* 7(1: 22): 21-44. https://jria.iust.ac.ir/article-1-1128-fa.html [In Persian]

- Issa Zadeh, S. B. & Garay-Rondero, C. L., (2023). “Enhancing Urban Sustainability: Unravelling Carbon Footprint Reduction in Smart Cities through Modern Supply-Chain Measures”. *Smart Cities*, 6(6):3225–3250.https://doi.org/10.3390/smartcities6060143

- Ja'fari, A., Ehsani, E. & Norayi, M., (2021). "Institutional Changes in Iran's Economic System During the Reign of Shah Abbas I Safavid and its Impact on Commercial Activities (Based on the Views of Douglass North) (996 AH/1588 AD - 1038 AH/1629 AD)". *Historical Sociology,* 25(13): 119-162. http://jhs.modares.ac.ir/article-25-43063-fa.html [In Persian]

- Kılkış, Ş., Ulpiani, G. & Vetters, N., (2024). "Visions for climate neutrality and opportunities for co-learning in European cities". *Renewable and Sustainable Energy Reviews,* 195: 114315. https://doi.org/10.1016/j.rser.2024.114315

- Khalighian, F., Ghandhari, L. & Sa'advandi, R., (2023). "Laws and Regulations Influencing the Durability of Safavid Era Architecture and Urban Planning". *Architecture of Hot and Dry Climate*, 11(17): 141-152. https://doi.org/10.22034/ahdc.2023.20171.1744. [In Persian]

- Lavafi, M., Sepehri Moghadam, M., Habib, F., (2018). "Formation of the Square and Royal Complex of Esfahan in Safavid Era "The theory of gradual movement from a local center to a governmental capital". MMI, 7 (14): 127-138. http://mmi.aui.ac.ir/article-1-594-fa.html. [In Persian]

- Latifi, Gh., Feyzi, Gh. & Bajalal, R., (2017). "Comparative Study of the Elements of Spatial Organization of Iranian Cities During the Safavid and Qajar Periods". *Journal of Greater Khorasan Research,* 8(26): 59-76. https://www.doi.org/10.22034/ahdc.2023.20171.1744 [In Persian]

- Lee, M., Barbosa, H., Youn, H., Holme, P. & Ghoshal, G., (2017). "Morphology of travel routes and the organization of cities". *Nature Communications,* 8: Article 2229. https://doi.org/10.1038/s41467-017-02374-7

- Lu, Y., Gong, M., Lu, L., Wang, Y. & Wang, Y., (2024). "Urban polycentrism and total-factor energy efficiency: An analysis based on the night light data". *Technological Forecasting and Social Change,* 198: 122984. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.122984

- Lynch, K., (1960). *The Image of the City.* Cambridge, MA: The MIT Press.

- Matthee, R., (1999). *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600–1730.* Cambridge University Press.

- Nyzhnyk, O. & Yakymenko, O., (2023). "Formulation of Tasks for Organizing the Functional and Planning Structure of Urban Space". *Urban Development and Spatial Planning,* 82: 262–270. https://doi.org/10.32347/2076-815x.2023.82.262-270

- Peng, C., Song, M., & Han, F.. (2017). "Urban economic structure, technological externalities, and intensive land use in China". *Journal of Cleaner Production,* 152: 47–62. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.03.020

- Qi, T., Ren, Q., He, C. & Zhang, X., (2024). "Dual effects on vegetation from urban expansion in the drylands of northern China: A multiscale investigation using the vegetation disturbance index". *Science of The Total Environment,* 928: 172481. https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2024.172481

- Saremi, H. R. & Haqrousta, S., (2021). "Comparative Study of the School of Urban Planning in Isfahan During the Safavid Era with its Contemporary Period, the Renaissance in Europe". *Historical Studies of the Islamic World,* 9(20): 245-271. https://doi.org/10.22034/mte.2021.6970.1158 [In Persian]

- Savory, R. M., (1980). *Iran under the Safavids.* Cambridge University Press.

- Shoormeij, M., (2025). "History transition city and urbanism in the Iran Safavid period until

the end of the Pahlavi I". *History Of Persian Art in The Islamic Period,* 1 (2): 109-124. https://doi.org/10.22080/HPAI.2024.27189.1013 [In Persian]

- Vaeztavakoli, A., Lak, A. & Yigitcanlar, T., (2018). "Blue and Green Spaces as Therapeutic Landscapes: Health Effects of Urban Water Canal Areas of Isfahan". *Sustainability,* 10(11): 4010. https://doi.org/10.3390/su10114010

- Yousefnia, Z., (2014). "Investigating the Factors of Iran's Economic Flourishing During the Era of Shah Abbas I Safavid". *Tarikhnameh Khwarizmi,* 6(2): 141-164. [In Persian]

- Zafarian, D., Jadidi, N., & Torabi Farsani, S., (2020). "Effective Factors on the Development of Isfahan's Urban Economy During the Safavid Period". *Journal of Iranian and Islamic Historical Studies,* 14(26): 163-184. https://doi.org/10.22111/jhr.2020.27817.2484 [In Persian]

- Zafarian, D., Jadidi, N., & Torabi Farsani, S., (2020). "The Impact of Trade on Isfahan's "Urban Economy" During the Era of Shah Abbas I (996-1038 AH)". *Scientific History Quarterly of Islamic Azad University, Shoushtar Branch,* 7(1), 109-132. (Note: This appears to be a similar/earlier version of the Zafarian et al. 2020 paper). https://www.magiran.com/p2169401 [In Persian]

- Zarinebaf-Shahr, F., (2001). "The Politics of Trade in Safavid Iran": *Silk for Silver 1600–1730.* By Rudolph P. Mathee. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. Pp: xxi, 290. $64.95. *The Journal of Economic History,* 61(1), 219–221. https://doi.org/10.1017/S0022050701393178